

Міністерство освіти і науки України
ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука»
Факультет географії, історії та туризму
Кафедра історії, теорії держави і права та філософії

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ СТУПЕНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ «МАГІСТР»**

**ПЕРІОД РОЗКВІТУ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ЗА ПРАВЛІННЯ
ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

Виконала:

студентка факультету географії, історії та туризму спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)

Філончук Ольга Андріївна

Науковий керівник:

кандидат іст. наук, доцент кафедри історії, теорії держави і права та філософії Приватного вищого навчального закладу «Міжнародний економіко-гуманітарний університет ім. академіка Степана Дем'янчука»

Старжець Володимир Іванович

Рецензент:

доктор іст. наук, професор, професор кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету

Давидюк Руслана Петрівна

УДК 94(477)“085/134”

ФІЛОНЧУК О. А.

**ПЕРІОД РОЗКВІТУ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ЗА ПРАВЛІННЯ ЯРОСЛАВА
МУДРОГО**

У роботі здійснено комплексне дослідження періоду розквіту Київської Русі за правління Ярослава Мудрого. Проаналізовано історіографію з теми кваліфікаційної роботи, вивчено та класифіковано наявні джерела, визначено методологічні засади дослідження. Охарактеризовано економічні, управлінські, зовнішньополітичні, культурні, правові та релігійні здобутки Ярослава Мудрого. Визначено місце Великого київського князя в історичній пам'яті, репрезентація в політичних проєктах і повсякденній свідомості. Проведено практичне дослідження спадщини Ярослава Мудрого та її впливу на сучасне державотворення в Україні.

Ключові слова: *Ярослав Мудрий, Київська Русь, державність, політика, історична пам'ять, Київ.*

FILONCHUK O. A.

**THE PERIOD OF PROSPERITY OF KYIV RUSSIA DURING THE REIGN
OF YAROSLAV WISE**

In the work, a comprehensive study of the period of the flourishing of Kyivan Rus during the reign of Yaroslav the Wise was carried out. The historiography on the topic of the qualification work was analyzed, the available sources were studied and classified, and the methodological principles of the research were determined. The economic, managerial, foreign policy, cultural, legal and religious achievements of Yaroslav the Wise are characterized. The place of the Grand Prince of Kyiv in historical memory, representation in political projects and everyday consciousness is defined. A practical study of the legacy of Yaroslav the Wise and its influence on modern state-building in Ukraine was conducted.

Key words: *Yaroslav the Wise, Kyivan Rus, statehood, politics, historical memory, Kyiv.*

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ 1. Стан наукової розробки теми	8
1.1. Історіографія проблеми	8
1.2. Джерельна база дослідження	24
1.3. Визначення ключових термінів та понять	29
Розділ 2. Розквіт Київської Русі за правління Ярослава Мудрого	32
2.1. Політична система Київської Русі під владою Ярослава Володимировича	32
2.2. Економічний розвиток держави	44
2.3. Культурний поступ Київської Русі за часів Ярослава Мудрого	52
2.4. Релігійне життя та вплив церкви на суспільство	59
Розділ 3. Роль Ярослава Мудрого в історії українського державотворення	66
3.1. Вплив Ярослава Мудрого на формування держави та суспільства	66
3.2. Порівняльний аналіз правління Ярослава Володимировича з іншими правителями Київської Русі	77
3.3. Роль Київської Русі у світовому історичному контексті	81
3.4. Сучасне сприйняття та використання спадщини Ярослава Мудрого	85
ВИСНОВКИ	96
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	99
ДОДАТКИ	108

ВСТУП

Актуальність дослідження. Історична пам'ять про періоди розвитку державності завжди була основним чинником, що визначає якість суспільного життя, вона є генетичним кодом нації та невід'ємним надбанням незалежної країни. Українське суспільство традиційно належить до світової спільноти, яка пам'ятає свою історію та прагне до толерантності в її оцінці. На початку XXI ст. утвердження національної ідентичності, збереження та поширення історичної пам'яті залишаються серед державотворчих пріоритетів незалежної Української держави. Інтерпретація ролі київської спадщини протягом століть була основою історичної пам'яті нашого суспільства.

Українське суспільство бореться з актуальними проблемами самопізнання та формування європейської ментальності. У зв'язку зі збройною, ідеологічною та культурною російською агресією, є потреба переосмислення періодів національної історії, що мобілізують суспільство в напрямку самореалізації національної держави.

Історична пам'ять є головною темою формування міжнародної суб'єктності та зовнішньополітичної визначеності України, а також показником її внеску в європейську та світову цивілізацію. У цьому сенсі тлумачення історії є джерелом реконструкції біографії народу, захисту його «історичних прав» на минуле і майбутнє. Беззаперечно києво-руський період є одним із стовпів нашої державності та самопізнання. Особливо важливим є розуміння власного становища в історичному просторі, встановлення історичної наступності між поколіннями. Наукова актуальність теми підсилюється потребою формування об'єктивного та україноцентричного погляду на період правління Ярослава Мудрого, про що свідчить останній аналіз фахових історіографічних публікацій присвячених періоду Київської Русі.

Об'єктом дослідження є києво-руський період правління Ярослава Мудрого та його вплив на український народ, його трансформація в часі та просторі.

Предметом дослідження є діяльність Ярослава Мудрого, особливості внутрішньої та зовнішньої політики, методи реформування держави. Його місце в історичній пам'яті, репрезентація в політичних проєктах і повсякденній свідомості.

Мета дослідження – комплексно та об'єктивно проаналізувати Київську Русь часів правління та розквіту Ярослава Мудрого в історичній пам'яті українського суспільства, визначити ключові напрями, тогочасні тенденції та вплив цього періоду на формування української нації.

Для досягнення поставленої мети були визначені наступні **завдання дослідження**:

- аналіз наукової літератури з теми кваліфікаційної роботи, виявлення, вивчення та класифікація наявних джерел, визначення методологічних засад дослідження;
- визначити феномен постаті Ярослава Мудрого в координатах наукових досліджень;
- проаналізувати період розквіту Київської Русі часів правління Ярослава Мудрого;
- охарактеризувати політичну систему, економічний розвиток, культурний поступ, релігійне життя та вплив церкви на суспільство;
- дослідити роль Ярослава Мудрого в історії українського державотворення;
- визначити сучасне сприйняття та використання спадщини Ярослава Мудрого.

Хронологічні межі: період правління Великого київського князя Ярослава Мудрого з 1015 по 1054 роки.

Територіальні рамки охоплюють територію Київської русі означеного історичного періоду.

Методологічну основу роботи формують методи пізнання, принципи дослідження й категоріально-термінологічний апарат. Методологічні засади кваліфікаційної роботи ґрунтуються на принципах історизму, об'єктивності,

системності, опори на історичні джерела. Теоретико-методологічною основою є визначена поставленою ціллю та окресленими завданнями дослідження сукупність методів історичного дослідження, що складається із систем методів загальнонаукового (аналітичний метод, комплексний метод, системний метод, структурно-функціональний метод) та спеціального історичного пізнання (порівняльний метод, хронологічний метод, метод актуалізації та ретроспективи). Наша робота носить комплексний міждисциплінарний характер. Її концептуальна основа базується на історії України, політології, етнології, культурології, літературознавстві, психології, філософії та інших науках.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що міститься комплексне порівняльне дослідження місця Ярослава Мудрого в українській історії та історії спадщини Київської Русі в політичних, державотворчих, ідеологічних, культурно-мистецьких та освітніх проектах. Розквіт держави Ярослава Мудрого та її вплив на сучасні території України в державницькій історіографії. У результаті наукового дослідження:

- досліджено методи використання спадщини Київської Русі для поглиблення історичної пам'яті українського суспільства – науково реконструйовано основні напрями діяльності князя та його політики;
- показана роль Ярослава Мудрого для українського народу;
- окреслено напрямки дослідження діяльності державних і громадських інституцій щодо постійного вшанування витоків українського народу та особистостей на прикладі Ярослава Мудрого;
- визначено природу та механізми функціонування історичної діяльності князя Ярослава Мудрого залежно від специфіки суспільних процесів.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що апробовані концептуальні теоретико-методологічні підходи мають бути використані для дослідження процесу розвитку українського суспільства та зміцнення історичного розуміння та важливості постаті Ярослава Мудрого в координатах для вдосконалення націотворення, державотворення, суспільних

інституцій та державотворення. Наша робота може використовуватися вчителями загальноосвітніх шкіл та викладачами закладів вищої освіти і профтехучилищ з метою підготовки та проведення занять, лекцій або семінарів з історії України. Також матеріали роботи можуть використовуватися у роботі гуртків історичного краєзнавства та краєзнавчих музеїв з метою підняття рівня національної свідомості місцевого населення, оскільки є систематизованим і узагальненим аналізом матеріалів по цій темі. Матеріали роботи можуть використовуватися для факультативного вивчення проблем політичного розвитку Київської Русі середини XII століття.

Апробація отриманих результатів. Основні положення роботи обговорено на засіданні кафедри історії, теорії держави і права та філософії МЕНУ ім. акад. С. Дем'янчука. Результати та висновки дослідження апробовано на звітній науково-практичній конференції викладачів, аспірантів, магістрантів та студентів МЕНУ ім. акад. С. Дем'янчука.

Структура роботи. Дослідження побудоване за проблемно-хронологічним принципом і складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Обсяг кваліфікаційної роботи становить 110 сторінок, список використаних джерел (106 позицій).

РОЗДІЛ 1.

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ

1.1. Історіографія проблеми

Історіографія викладеної наукової тематики представлена важливими документами, але залишається недостатньо вивченою та затребуваною, оскільки окремі аспекти потребують перегляду з урахуванням сучасних вимог і пріоритетів щодо новітніх устроїв базової світосистеми. Парадигма цивілізаційно-культурної взаємодії країн і людей в умовах глобалізації. Становлення державницької історіографії в питанні постаті князя Ярослава Мудрого та дослідження ним різних аспектів правління Київської Русі, виходячи з окремих тем, закономірно пов'язане з першими роками української незалежності та її нормативно-правовою нормою, та інституційне забезпечення векторів європейської зовнішньополітичної діяльності. Українські дослідники намагаються визначити вирішальні віхи історії народу в ході світової історії.

Проблемно-хронологічний принцип використовується для аналізу стану наукової розробки. Можна виокремити декілька тематичних груп, що мають вплив на проблему.

1. До першої групи можна віднести джерела, що досліджують питання державності народу.

2. Друга група представлена історіографічними дослідженнями, що присвячені питанню пам'яті про Ярослава Мудрого та його здобутки.

Історико-політологічні роботи доповнюють характеристику історіографії дослідження, оскільки в них розглянуті питання політики пам'яті особистості Ярослава Мудрого, а також спадщини Київської Русі.

Характеризуючи історіографію дослідження, варто згадати загальні праці, що присвячені постаті Ярослава Мудрого, а також узагальнюючі роботи, що згадують чи є дотичними до дослідження.

Українська історіографія має виражений дискретний характер, оскільки етапи державності змінюють етапи бездержавності. Витоки української державності починаються з IX ст. Саме в цей час зростає одна з найбільших держав тогочасної середньовічної Європи Русь або “руська земля”. Розвиток слов’янських племен, а також допомога зі сторони сусідів дозволили утвердитися Київській Русі як державі. Хоча епоха Ярослава Мудрого, попри контрверсійні оцінки, характеризується в контексті найвищого піднесення Київської Русі, розквіту народу слов’ян, православ’я й духовності населення [27 с. 167].

Хоча шлях Ярослава Володимировича до влади був довгим і суперечливим, його правління відоме як “золотий вік” Київської Русі. Він успішно поєднав дипломатію та військову міць, щоб перетворити Русь на могутню європейську державу, яку не могли ігнорувати Константинополь, Краків і Париж.

У вивченні української та зарубіжної історіографії, публіцистики, романістики, мистецтва, літератури не так багато знакових постатей на зразок Ярослава Мудрого, які протягом століть викликатимуть інтерес, дискусію та суперечливі оцінки. Кожне покоління по-новому відкриває образ Великого князя та його епохи, стикається з успадкованими стереотипами та спотвореннями, прагне трактувати його по-своєму, розуміючи історію та національні цінності, що в свою чергу зумовлює потребу у визнанні Критичного осмислення результату процесу пізнання.

Актуальність історіографії полягає в тому, що російська, а точніше “русская” історіографія в минулому спекулювала і продовжує спекулювати на пам’яті Ярослава Мудрого, називаючи її не частиною київської спадщини. Водночас пригнічує або в різні способи заперечує участь князя та його попередників і нащадків у зародженні, становленні та розвитку державності на українських землях, насаджуючи цю точку зору в росії та серед російського населення, через свою агентуру та засоби масової інформації за кордоном, у тому числі й в Україні. Московська історіографія, а також послідовники

корінного для України малоросійства фальсифікують історичні матеріали, намагаючись довести росіянство Ярослава Мудрого чи витлумачити його як спільну та об'єднуючу постать східних слов'ян, свідомо використовуючи поширення міфів про нього. Один із засобів використання таких понять, як “общая історія”, “одін народ”, “єдина каноніческая територія” тощо [83 с. 24]. Президент росії особисто поповнив ряди “переписувачів” історії. Путін прагне “приватизувати” українську історію та Великого князя Київського. Під час візиту до Франції у травні 2017 року він назвав Анну дочкою “нашого князя Ярослава Мудрого” та королевою Франції в Росії [72].

Витоки української державності починаються з IX століття нашої ери, коли на величезних землях Східної Європи завдяки освоєнню слов'янських племен почала формуватися одна з найбільших держав середньовічної Європи – Русь, земля руська. Історично ця держава стала важливою контактною зоною між Східною Аравією, Західною Європою, Візантією та Скандинавією. Це зумовило її швидке входження в загальноєвропейське культурне співтовариство. Серед країн Східної Європи Русь мала особливий статус, подібний до імперії Карла Великого в історії Західної Європи [64 с. 282].

Про могутню східнослов'янську державу писали у своїх творах арабські та візантійські письменники раннього середньовіччя, західноєвропейські хроністи. Згадується Київська Русь також у скандинавських сагах і французьких епосах. Середня Наддніпрянщина стала первісним територіальним осередком Київської Русі, а місто Київ її центром, саме таке місце розташування утвердило назву в сторичній традиції XIX-XX століть. Русь першої половини 9 століття являла собою досить нестійкий і крихкий союз держав, які вчені справедливо називають “дружинною державою”.

Рубіж 9-10 ст. територія цього політичного утворення обмежувалася Києвом і прилеглими районами полян подніпров'я. Незабаром королівська влада місцевого роду поступово зникає, і до початку 80-х рр IX. На зміну прийшла династія Рюриковичів зі Скандинавії [48 с. 154].

З кінця X — першої половини XI ст. Київська Русь поступово перетворювалася на могутню ранньосередньовічну державу в результаті діяльності кількох поколінь київських князів, головним чином Володимира (980-1015) і Ярослава (1019-1054).

На науковому рівні подано обґрунтоване з'ясування витоків української державності. На цьому спростовано міф про те, що український народ не має власної країни і мусить покладатися на допомогу іноземців для забезпечення суспільного розвитку та стабільності. М. Брайчевський зазначав, що українська держава народилася в добу, коли визрівала система феодалних відносин наших предків (II-IX ст. н. е.). Сучасна наука вважає Київську Русь спільним джерелом заснування трьох східнослов'янських народів. Але не слід забувати, що основною територією для його формування була Середня Наддніпрянщина, згодом у цьому процесі брали участь і землі білорусії та великоруські землі [6 с. 81].

Але саме за правління Ярослава Володимировича Київська держава почала зближуватися з великими європейськими країнами. Саме тоді Русь досягла найвищого міжнародного значення за всю свою історію. Тісні зв'язки були налагодженні з Францією, Англією, Чехією, Польщею, Норвегією та Візантією, Грузією, Вірменією. Підтримував тісні стосунки з Польщею, Чехією, Угорщиною, Болгарією, Грузією, Вірменією, Волзькою Булгарією. Зовнішніми пріоритетами для Русі стало зміцнення політичних зв'язків з провідними країнами, будівництво оборонних ліній від кочовиків, розвиток кордону на західній частині держави [16 с. 96].

Порівнюючи історіографічні джерела про Ярослава Мудрого та його родичів, видається, що він перебував у тіні інших могутніх правителів Давньої Русі. По-перше, його затьмарив батько Володимир Святославич. Образ Ярослава Мудрого також не є таким яскравим у тіні іншого Володимира — його онука — Мономаха, відомого своїми походами та державотворчою діяльністю. З релігійної сторони його родичі Володимир й Ольга мають більше церковне визнання, оскільки є ініціаторами хрещення Русі, ніж

Ярослав, ба навіть, брати князя, Борис та Гліб, канонізовані як святі, ставши при цьому першими з княжого роду. Діти князя також в деякому сенсі мали більшу відомість в середньовічній Європі ніж їх батько. Для прикладу, князя згадують й знають у Європі як батька Анни, яка була королевою Франції.

Загалом заслуга в цьому самого Ярослава Мудрого. У ньому можна побачити дещо нетипового середньовічного правителя. Він не прославився військовими походами і не був таким же щедрим, як інші князі, роздаючи гроші воїнам. У сучасному розумінні Ярослав належить до державних адміністраторів. На перший погляд його діяльність нічим не примітна. Він опікувався культурою, книжниками, розвитком церкви, розвитком Києва та міст своєї країни. Такі роботи не були особливо оцінені сучасниками. Ми спостерігаємо це на прикладі “Повісті минулих літ”, де вчинки князя часто описуються стримано. Проте з яким захопленням писали літописці про брата Ярослава, суперника Мстислава, який першим прославився своїми блискучими військовими походами. Ось як князь описаний у цьому літописі: “Був же Мстислав дебелий тілом, рудий лицем, мав великі очі. [Він був] хоробрий у бою, і милостивий, і любив дружину велико, і не жалів (для неї), ні питва, ні їжі не боронив” [63 с. 345]. Говорячи про Ярослава Мудрого, літописець не показує нічого подібного.

По-сучасному кажучи, Ярослав Мудрий також, здається, не надто прагне до самопіару. Він пропагандує діяння свого батька та братів. Саме за його сприяння Іларіон Київський видав знамениту “Слову про закон і благодать”, у якій князь Володимир удостоєнений апології. Можливо, він також був причетний до появи творів про князів-мучеників Бориса і Гліба, зарахованих до лику святих [95]. Хоча можна було Ярославу прославити батька і братів, намагаючись “зігритися” у світлі їхньої слави. Звичайно, Ярослав Мудрий фігурує в різних літературних творах, що виникли в середні віки.

Звичайно, можна міркувати про цю “несправедливість” і шукати її причини. Можливо, ця “несправедливість” зумовлена головним чином нашим обмеженим розумінням історичного процесу. Можливо, історія приховує від

нас якись таємниці. Вважається, що найбільшого розквіту Київська Русь досягла за правління князя Володимира Великого, але вірними є слова Нестора-літописця: “Володимир землю орав, а Ярослав її сів” [63 с. 298].

Ярослав Мудрий правив 35 років (рр. 1019-1054). Ярослав зосереджував свої погляди насамперед на внутрішніх питаннях, а також на відбудові держави та охороні кордону. Сила і велич Київської держави були визнані всією Європою. Правляча династія почала встановлювати шлюбні союзи з родами київських князів, а Ярослава Мудрого стали називати “тестем Європи” [17 с. 145].

Політична діяльність та політичні погляди Володимира Великого зумовили схожість політики його сина Ярослава. Уже приводилися слова Нестора Літописця (XI ст.) у порівнянні діяльність князів з землеробами, але можна деталізувати їх, щоб зрозуміти основні акценти політики Ярослава Мудрого. “...Володимир землю взорав і розм’якшив, рекше Хрещенням просвітив, сей же [Ярослав] насіяв книжними словесами серця вірних людей; а ми пожинаємо, учення приймаючи книжне” [53 ст. 1037]. Якщо хрещення Русі, тобто сам цивілізаційний вибір, було беззаперечним досягненням Володимира Великого, то Ярославу Мудрому випала доля усвідомити суть цього вибору, оскільки запровадження християнства з Візантії формувало світогляд, кодекс, основних цінностей, які тисячоліттями визначали спосіб життя українського народу. Власне кажучи, саме в часах Ярослава Мудрого слід шукати ознаки, які дозволять відповісти на надзвичайно актуальні питання про ідентичність української цивілізації сьогодні. Фахівці “русского мира” або свідомо ігнорують принципові відмінності Київської Русі від цивілізаційних норм азіатського походження, які сформувалися в Москві після монголо-татарської навали, або приховують цей факт, вказуючи на “недостатності”, “несамодостатній”, “перехідний”, “транзитивний”, українсько-російські відносини. Зрештою, всі ці концепції покликані відтворити старий міф “Москва – Третій Рим”, є маніпулятивними та

виконують функцію легітимації нової імперської ідеології, а також є претензіями сучасної росії на панування над Україною та її народом [17 с. 25].

У ранньомодерний період історії час князь був удостоєний титулу “Мудрий”. Даний титул чи образ було присвоєно за турботу про поширення християнства. І є питання чи заслуга тут російської православної церкви? Феофан Прокопович (1681–1736), якого слід вважати теоретиком російської імперії, називав Ярослава “хоробрим”. Він подав родовід руських князів і описав їхні діяння, дуже коротко розповівши про цього князя. Замість того, щоб зосередитися на його християнському просвіті, зосередитися лише на поразці Ярослава над польським королем Болеславом і підпорядкуванні йому греків, візантійців? Діяч займав високу посаду в російській православній ієрархії і прагнув її реформувати. Тому, здається, йому слід звернути увагу на християнське просвітництво Ярослава Мудрого [50 с. 184].

Історіографія російської імперії мало виділила увагу князю. Можна згадати відомого російського історика 19 століття Миколу Карамзіна (1766-1826). У своїх працях він досить обмежено описував правління Ярослава Мудрого. У його роботах можна знайти вислови, які відносилися до князя, що він “князь всієї Русі”. При цьому під Русю йшлося про території, які охоплювали від Балтійського узбережжя до Азії, Угорщини і Дакії. Серед подвигів Ярослава Карамзін згадує його перемогу над печенігами, внаслідок якої “Русь назавжди звільнилася від їх жорстоких нападів” [40 с. 23].

Будівництво Софії Київської приурочене саме до перемоги над печенігами. Карамзін майже повторив давньоруські слова Нестора, й писав про князя наступне: “Цей государ... дуже любив церковні статuti, духовних пастирів і особливо чорноризців; не менше любив він і книги божественні: велів їх перекладати з грецької на слов'янську мову, читав їх день і ніч, багато їх переписав і наказав покласти в церкві Софійській для народного вжитку»” [40 с. 31]. Це майже все. У своїй повісті про Ярослава Карамзін близько половини тексту присвячує опису доньок – Єлизавети, Анни та Анастасії, - які вийшли заміж за іноземних монархів. У дусі роялістської лояльності історик згадує

князя в хвалебних виразах, але без будь-якого захоплення: «Ярослав заслужив у літописах ім'я государя мудрого; не здобув зброєю нових земель (насправді цей князь завоював нові землі й підпорядкував їх Руській державі. - П. К.), але повернув утрачене росією в бідах міжусобиць; не завжди перемагав, але завжди показував мужність; заспокоїв вітчизну і любив свій народ» [40, 38].

Роботи Каразіна для російського суспільства мали великий вплив. У першій половині XIX століття автор був на піку популярності, тому його праці багато в чому визначила те, як росіяни бачили свою історію в “епохи націоналізму”. Проте в цей період історії статус Ярослава Мудрого був загалом невисоким. Він просто був спадкоємцем свого батька Володимира. Він не завойовував нових земель - недолік тогочасної російської свідомості. Серед видатних полководців його не було. Чи могла така постать стати символом російського націоналізму та зацікавити істориків та письменників – сумнівно.

У своїй “Історії Росії з найдавніших часів”, першому великому оповіданні російської історії, Сергій Соловйов (1820-1879) не приділив великої уваги образу Ярослава Мудрого. Вчений цілком слушно зауважив, що Ярослав “не заслуговує такої чудової пам'яті, як його батько; проте, його діяльність залишається важливою в нашій історії”. Але він звертає увагу на інший момент: “Ярослав був не просто князем у сенсі вождя дружини, який воював здалеку за завоювання, славу та здобич; як ми бачили, Ярослав був радше князем країни”. Таким підходом Соловйов приділяє велику увагу моментам державотворення в діяльності російських правителів. Але варто виділити факт того, що Соловйов пише про неоціненність народу здобутків князя [14 с 432].

Звісно, Ярослав Мудрий є знаковою особою для російсько-імперської історіографії, оскільки це постать в історії російської нації, яка ніби бере свій початок із давньоруських часів. Так, у царській Росії ми зустрічаємося з фактом вшанування пам'яті цього князя. Портрет князя можна побачити на пам'ятнику, що був відкритий у російському місті Новгород до річниці 1000-річчя від заснування Русі [17, 198].

Представники української історіографії також намагалися вписати Ярослава Мудрого в контекст української національної історії. Образ цього князя звернув увагу видатний історик, один із активних діячів українського “національного відродження” середини ХІХ ст. Микола Костомаров (1817-1885). Він є автором статті “Київський князь Ярослав Володимирович”. Ця стаття носить “подвійний” характер. Історик називає Ярослава Мудрого руським князем. Багато людей прочитали цю статтю і побачили в ньому фігуру російської історії. Не враховуючи того, що Костомаров говорить про дві Русі. Однією Руссю була південна Русь, яка згодом стала Україною. Цю Русь можна називати оригінальною чи головною. Була й Русь, яка виникла в північно-східній частині давньоруської землі і дала початок Русі. Насправді це нова Русь, що походить від старої, первісної Русі [48 с. 165].

Костомаров розглядав князя як постать історії, що має відношення до Південної Русі, тобто української держави. Так, можна на сторінках праці Костомарова знайти характеристику, яку автор дав князю: “Княжіння Ярослава може видатися продовженням княжіння Володимира, як у стосунках київського князя з підкореними землями, так і щодо сприяння поширенню на Русі нових начал життя, принесених християнством”. В характеристиці історика, можна простежити, що все ж, князя розглядають як особу, що акцентувала свою діяльність на внутрішній розбудові держави, облаштуванням міст, а також періодом поширення християнства на землях Русі [48 с. 236].

Для Костомарова Ярослав Мудрий був насамперед постаттю в історії Південної Русі, тобто України. Хоча вчений вважає, що князь має відношення до історії Русі чи великої росії. Костомаров дав загальну характеристику цій постаті, написавши: “Правління Ярослава можна розглядати як продовження панування Володимира, як з точки зору відносин київських князів до завойованих земель, так і з точки зору сприяння поширенню нових принципів життя, яке принесло на Русь християнство”. Описуючи діяння князя, історики звертають увагу на те, що цей князь займався переважно внутрішнім

облаштуванням країни. А ще “час Ярослава ознаменувався поширенням християнства по всій руській землі” [242].

Костомаров старався приховано вписати постать князя в українську історію, а Михайло Грушевський (1866-1934) зробив це публічно. Такий підхід простежується в його “Нарисі історії українського народу”, де запропоновано програму історії України, що зародилася в добу Київської Русі. Ця концепція відображена у великій повісті Грушевського “Історія України”. Назва твору говорить сама за себе. У повісті історика Україна є продовженням Русі. Тому на першому плані назви було поставлено поширене на той час слово “Україна”, але та ж “Україна” трактувалася як “актуальна Русь” [25].

У творі можна прочитати характеристику Ярослава Мудрого, що наводить Грушевський: “Для князювання, що тяглося без малого 40 років (рахуючи від смерти Володимира), що було останнім «єдиновлаством» на Русі, і полишило справді важні сліди в життю східно-слов'янських земель, се, безперечно, не багато. Сама фігура Ярослава виступає досить слабо; індивідуальних прикмет його в нашій традиції ми не маємо майже зовсім. Очевидно, в його особі, в характері не було прикмет визначних, незвичайних, що могло б зворушити фантазію сучасників, відбитися в пам'яті суспільности і викликати перекази, легенди, анекдоти, як то було з Володимиром. Воно й зрозуміло, що зручний, обережний політик, любитель книжного почитання і монашого життя - Ярослав і не мав чим зацікавити суспільність..” [24 с. 176]

З такою характеристикою “мастодонта” української історіографії можна посперечатися. По-перше, як це не дивно звучить, майже сорок років за царським столом — це не так багато. Цей період і наступний період були значними для правителів. За цей період змінилося майже два покоління. По-друге, дивно, що в зображенні Ярослава Мудрого у творах античних письменників ми не знаходимо жодних “особистих ознак”. Грушевський висловлював багато претензій до Ярослава Мудрого. Це також специфічні претензії, що впливають з умов, за яких історики мають жити та діяти.

Наприклад, він звинувачував київського князя в допомозі польському князеві Казимиру відновити престол, зокрема в підкоренні Мазовії.

«Сим Ярослав, - писав історик, - дуже сильно поміг Казимирови в відбудуванні Польщі і тим, розуміється, зробив тим лиху прислугу своїй державі на пізніше» [24 с. 187]. У цих міркуваннях ми можемо відверто спроектувати сучасну ситуацію історика на події давно минулого. Коли Грушевський писав ці слова, він працював професором Львівського університету, викладав історію України. У той час і в університеті, і в Галичині панували польські шляхтичі, які гнобили українців. Тому українці, особливо представники українського національного руху, до якого належав Грушевський, сприймали поляків як ворогів.

Свою позицію М. Грушевський висловив у книзі “Історія Української Русі” (том 2, с. 13), у якій вважав добу Володимира Святого вершиною процесу розбудови Київської Русі, кінцем еволюції. Пізніше Київська Русь розпочала процес екстенсивної експансії зі створенням за київської (зовнішньої) Русі, яка була фактично напівколоніальними або васальними слов'янськими князівствами, де слов'яни були змішані та асиміловані з номінальним населенням. За правління нащадків Володимира Великого (Святого) Зовнішня Русь швидко розвивалася, але зв'язки між внутрішнім і зовнішнім територією Київської держави послабилися. Таким же шляхом пішли Стародавня Греція і Рим. Можна сказати, що після смерті Ярослава Мудрого почався процес відходу периферійних областей Київської Русі від Києва. Початок цього процесу поклав сам Ярослав Мудрий, який об'єднав Київську Русь і розділив її між своїми нащадками [45 с. 94].

Грушевський вважав діяльність Ярослава Мудрого полько-орієнтованою, що на думку історика є негативним явищем. При цьому реалії далекого XI століття особливо не розглядалися. Зрештою, історики чомусь “забули”, “антипольські подвиги” Ярослава Мудрого – адже ця Київська Русь, щоб зробити його своїм, радянська історіографія намагалася знайти тут “компромісну” формулу. Володимир Мавродін (1908-1987) радянський

вчений, який підтвердив концепцію давньоруської народності. Йому належить кілька праць, зокрема “Утворення давньоруської держави і формування давньоруської народності”, в яких він проводив ідею існування такої нації. Ця концепція “міжнародній формулі” радянської держави, що трактувалася як “вольовий союз держав”.

Деяко інакше оцінюють постать Ярослава Мудрого прихильники націоналістичної школи української історіографії. Один із найвідоміших його представників Дмитро Дорошенко (1882-1951) стверджував, що Ярослав “обійшов межі країни” і не лише повернув утрачені ним після смерті князя Володимира землі, а й підкорив багато фінських племен. Також було сказано, що “утворення та об’єднання такої держави були результатом не лише приємних кампаній, а й зручної дипломатії”. Він також акцентував увагу на династичних зв’язках князя. Водночас Дорошенко говорив і про слабкі місця Ярославової держави. Вона не така сильна і сильна всередині, як виглядає. Партикуляризм різних східнослов’янських племен, заснований на різних географічних і етнічних умовах, поступово почав трансформуватися в сепаратизм окремих земель. Цей сепаратизм знову знайшов підтримку в князівській династії, яка шукала для себе якнайбільшої децентралізації та розвитку якомога більшої влади в ролі великого князя-воєводи Київського. Власне, до цього спонукала сама система управління, за якою батько князя виділяв синам окремі земельні ділянки для управління. Коли Ярослав помер у 1054 році, ми бачимо, що його країна була поділена на сім частин і потрапила в руки його синів, які негайно почали змагатися за київський престол [48 с. 186].

Навіть у постсталінський період зберігався наратив про Київську Русь як “колиску” росіян, українців і білорусів. Справді, це підкреслює “російськість” Русі. Вивчення давньоруської спадщини було переважно прерогативою російських радянських істориків, які тому трактували середньовічну історію в проросійському дусі. Тому в радянській історіографії Русь розглядається насамперед як росія [51 с. 176].

Князь Ярослав Мудрий посідає своє місце в історії цієї “русифікованої” Русі. Проте в радянські часи він так і не дочекався спеціального тематичного дослідження. Стримано ставилися до нього і фахівці радянської історіографії, які займалися питанням Київської Русі. Наприклад, Борис Греков (1882-1953) вважав, що об’єктивно боротьба Ярослава Мудрого була в інтересах національної єдності, але його реалізація “автономії” не обійшлася без моральних втрат [45 с. 214] .

Подібне ставлення ми знаходимо у Бориса Рибаківа (1908-2001). На думку дослідника князь, був гідний урочистого запису про “успение царя нашего”, зробленого в Софії Київській, за життя він не був бездоганим прикладом лицарства. Історик вважає, що багато позитивного в образі князя заслуга придворних літописців. Можна лише зазначити, що в радянській історіографії часто спостерігається моралізаторство при оцінці діячів минулого [45 с. 217].

Восьмитомний великий наратив української радянської історіографії “Історія Української РСР” має своє унікальне персональне творіння мудрого Ярослава. Офіційна точка зору, безумовно, представлена тут. У цьому творі Україна насамперед пояснюється як Українська Радянська Соціалістична Республіка, а точніше, як квазіорганізація, історія якої не лише “розтягнулася”, а й “проектувалася” на радянський період й на події минулого колишнього Радянського Союзу [81 с. 176].

Дійсно, радянський період має “нижчий рівень” історичної цінності. Але навіть у цій “неякісній історії” люди намагаються знайти “ідеологічно правильні моменти”. Наприклад, коли йдеться про Ярослава Мудрого, зазначається, що він забезпечив авторитет у міжнародних відносинах Київської Русі, яка, здається, є далекою попередницею радянської держави.

У ранньомодерні часи, коли представники української еліти, наприклад князь Острозькі, зверталися до давньоруської спадщини, створюючи свої міфічні родоводи, постаті Ярослава Мудрого приділялося мало уваги. Часто на першому плані виступають інші князі – Володимир Святославич, Володимир Мономах і Данило Романович, у популярній тоді “Хроніці

Європейської Сарматії” полонізованого італійця Олександра Гваніні (1534/38-1614) Ярослав Мудрий був зрідка згадується, головним чином, стосовно війни між хоробрим королем Болеславом і цим князем. Крім того, він представлений тут як антигерой, розгромлений польськими олігархами, що в принципі зрозуміло [43 с. 116].

Адже “Хроніка...” репрезентує польський погляд на події. У цій візії Ярослав не має багато можливостей постати позитивним героєм. Хоча в “Стародавньому літописі” Феодосія Софоновича (?-1677) багато уваги приділено образу Ярослава Мудрого, проте автор далекий від оспівування цього князя. І справді, він, як і давньоруські літописці, звертав увагу на те, що Ярослав багато зробив для християнізації Русі, збудував Софійський собор, прикрасив храми, тощо. Тобто Феодосій Софонович, пишучи про Ярослава Мудрого, загалом дотримувався російської хронологічної традиції.

Оцінка значущості тієї чи іншої історичної постаті вимагає виходити з того, що називається “презумпцією майбутнього”. Ярослав Мудрий не знав, яке майбутнє чекає Київську державу. Розкол християнства на католицьке та православне, монгольська навала, зруйнування Києва, багатовікове панування Золотої Орди, окупація Візантії Османською імперією, політичне піднесення Московії – все це сталося після смерті Ярослава. Тому сучасні дискусії про приналежність до цивілізації Київської Русі є актуальними лише в тому сенсі, що Ярослав Мудрий втілює згаданий кодекс світоглядних ціннісних мотивацій.

Проблема “Україна в розвитку європейської цивілізації” безсумнівно зацікавила працю Ю. Терещенка, в якій він показав, що “Україна багато в чому йшла тим же шляхом, що й країни Центральної та Західної Європи. Народи України вносять свою оригінальну форму суспільного буття, яка є внутрішнім виявом їх власної творчості і стає надбанням світової історії”. Широким аналізом геополітичних пріоритетів України в загальноєвропейському процесі відомі дослідження С. Василенка, Ю. Щербака, С. Плохія та ін. Зауважте, до початку XXI ст. Значно зріс інтерес до

європейської частини української історії. В усьому світі історичної цивілізації в історіографії значно активізувалися різноманітні аспекти вивчення української минувшини, формуються наукові напрями, створюються наукові журнали та збірники, проводяться конференції, семінари, творчі проекти з означених питань. розробляється. Це призвело до збільшення кількості та якості публікацій [80 с. 67].

Останнім часом з'явилася низка публікацій, які набирають популярності, а саме з теми про “альтернативну історію”, у тому числі в популярних ЗМІ та особливо в Інтернеті, автори яких зробили “сенсаційні відкриття”, які розгадали “історичні таємниці” і добре відомі професійним історикам. Багато часу творці “альтернативної історії” особливо акцентують увагу на житті та діяльності Ярослава Мудрого. Чого варті назви “сенсаційних” заголовків: “Ярослав Мудрий чи справді був мудрим”, “Ярослав Мудрий: несправедливе присвоєння слави будівничого собору Святої Софії”, “Таємна історія України і Русі”, “Кривавий князь”. Ті “незалежні дослідники історії” були змушені оцінити і зробити висновок, великий князь: “носієм зла”, “узурпатор Київського престолу”, “покровитель душолюбів”, “убивця рідних братів Бориса. Гліб” тощо. Чи може розум і совість справжнього вченого прийняти таку наругу над історією, правдою, справедливістю та пам'яттю наших славних предків?

“Великий князь Русі Ярослав Мудрий”, виданий доктором історичних наук, професором Г.Г. Демиденком, дуже відрізняється від попередніх науково-популярних життєписів про нього. У науковій галузі – біографічні видання відомого історика Київської Русі, директора Інституту археології НАН України, академіка НАН України Володимира Великого та Ярослава Мудрого. “Перше повне життєпис Ярослава Мудрого” у двох виданнях “Життєпису Ярослава Мудрого” українця П. П. Толочка (1996, 2002) та російського дослідника О. Ю. Карпова (2001, 2005). На відміну від попередніх видань, змістом цієї книги є не цікавий для професійних істориків огляд та аналіз інформації з різних джерел щодо дискусійних питань біографічних

фактів, їх інтерпретація, а за цим стоїть особистість героя, державницька, особливо законодавча мудрість й діяльність. Однією з особливостей біографічних популярних статей Г. Г. Демиденка є, насамперед, надзвичайно широке звернення автора до всіх доступних джерел – літописів та історіографій, скандинавських саг, свідчень зарубіжних сучасників, стародавніх пам'яток руського права, церковної агіографії, місцевих легенди, археологічні та нумізматичні матеріали, різні спеціальні документи з історії та права Києво-Руської держави. Тому наукова література цієї наукової роботи багата та достовірна, містить багато маловідомих і дуже цікавих фактів. По-друге, його відмінність полягає в історико-правовому підході біографії, де автор акцентує увагу на особистості та державній діяльності Ярослава Мудрого, його законодавстві, аналізуючи причини, обставини, можливі мотиви та об'єктивні умови цієї діяльності [65 с. 73].

Критикуючи його зміст, авторитетний дослідник місцевої цивілізації Ю. Павленко писав: “Говорити про “транзитність” цивілізації в Україні абсурдно, бо традиція цивілізаційного розвитку Середньої Наддніпрянщини, особливо Києва, перевищує традиції, що розвиваються тисячоліттями”. Ця традиція є досить явною, пов'язана зі східним православ'ям і сягає корінням у візантійсько-східну християнську цивілізацію Середньовіччя. Для посилення цього аргументу М. І. Михальченко навіть писав про самостійну “українську регіональну цивілізацію” [64 с. 21].

У 1990-2020-х рр. вітчизняні дослідники сформували загальний переможний образ доби Київської Русі, акцентуючи увагу на тривалому досвіді державотворення, зародженні культурних традицій, правової думки тощо. В. Кремень, Д. Табачник і В. Ткаченко у своїй праці, опублікованій у 2003 р., стверджували, що “в період Київської Русі в Києві, а це понад 3,5 століття тому (кінець IX — початок XIX ст.) (1340-і рр.), наша країна була однією з найавторитетніших у Європі, а Київ по праву вважається столицею Східної Європи. Цікава деталь: зарубіжні джерела називають Київську Русь “країною міст”. Серед них високорозвинена та вузькоспеціалізована ремісничка

промисловість. Розцвітала, на шляху з “варягів у греки” активно розвивалася торгівля, високого рівня досягла культура й особливо містобудування. За словами істориків, коли в Києві та Чернігові були величні храми, будівництво невеликих молитовних залів розпочалося лише зараз. розпочато в Польщі. Польські хроніки випередили Русь на 200 років і навіть літописували їх латинською мовою. “Повість временних літ”, “Слово о полку Ігоревім”, величний Києво-Печерський монастир, Софія Київська, правові норми та правові приписи, встановлені князем Ярославом в ім’я “Руської правди”, кодекс юридичних норм та законів, “Устав князя Ярослава про церковні суди”, Собор Святого Петра Юрія у Львові, Луцький замок, Волинський замок, Кременецький замок, Кам’янець-Подільський замок та інші історико-архітектурні шедеври – усі вони є величними пам’ятками героїчної української культури. , не тільки не поступаючись своїм європейським побратимам тієї епохи, але й невід’ємною частиною тканини європейської культури [51 с. 17].

1.2. Джерельна база дослідження

Дослідження джерел у магістерських роботах базується на детальному циклі відповідних історичних матеріалів. Джерельну базу роботи становить низка документів різного походження та змісту: серед них опубліковані архівні документи та матеріали, мемуари, епістолярна спадщина. Електронні архіви, наукові та метрологічні бази даних, а також історично збережені документи та матеріали.

Роль спадщини Київської Русі та спадщини Ярослава Мудрого в нумізматиці, геральдиці та нагородженні досліджено на основі документів, що зберігаються з Указом Президента України (листи, документи Указу Президента України, Указу Президента України). На цій основі також досліджено суспільно-політичні передумови заснування Ордену Президента України князя Ярослава Мудрого.

Цифрові матеріали про спадщину Ярослава Мудрого містяться в архівних установах. В межах дослідження використовувалися матеріали з цифрових архівів. Аналізуючи зміст цифрового архіву та результати створення та впровадження електронних ресурсів, виділимо найбільш поширені варіанти:

- Електронні архіви архівних установ;
- електронні архіви (репозиторії) відкритого доступу, тобто архіви вищих навчальних закладів та бібліотек;
- Електронні архіви музейних колекцій;
- Електронні архіви тематичних або галузевих колекцій;

Також варто виділити електронні архіви, які є результатом діяльності обласних державних архівів України та ЦДАВО. Наразі, залежно від сфери діяльності та технічних можливостей, вони володіють певним цифровим (електронним) контентом і надають до нього вільний доступ на власних сайтах. Водночас цей масив інформації розпорошений по інтернет-ресурсах архіву, що значно ускладнює його роботу. Сьогодні деякі інституції набули досвіду реалізації проектів цифрових архівів, які надають різноманітний контент (оцифровані документи, фото, аудіо, відео тощо), зокрема:

- Центральний державний електронний архів України (<https://tsdea.archives.gov.ua/ua/>);
- е-Архів Михайла Грушевського. Архів видатного українського вченого, громадського, політичного й державного діяча (<http://hrushevsky.nbu.gov.ua>);
- Електронний архів української друкованої преси, спеціалізований портал, що об'єднує інтернет-ресурси бібліотек та архівів для користувачів, які цікавляться українською історією й періодикою різних часів (<http://back2news.org>);
- Електронний архів В. І. Вернадського (http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_eav/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=NAV&P21DBN=EAV&Z21ID=);
- Електронна бібліотека “Культура України” Національної бібліотеки України ім. Ярослава Мудрого (<https://elib.nlu.org.ua/>)

- Електронний архів української періодики Libraria, проєкт компанії "Архівні інформаційні системи" (<https://libraria.ua/>);

Важливими ресурсами, що послуговували джерелом інформації можна виділити Електронну бібліотеку Інституту історії України НАН України (<http://history.org.ua/uk>). Бібліотека пропонує електронні копії багатотомної «Енциклопедії історії України», що узагальнює найновіші досягнення вітчизняної історіографії, а також інші видання Інституту історії України. Тут знайдено дослідження та тематичні напрацювання по спадщині та ролі діяльності Ярослава Мудрого.

Джерелом інформації також можна виділити європейську електронну бібліотеку Europeana (<https://www.europeana.eu/en>). В ній містяться матеріали та культурні надбання у цифровому вигляді з різних фондів бібліотек та музеїв Європи.

Періодика посідає особливе місце серед джерел для вивчення значення киево-руської спадщини в історичній пам'яті українського суспільства. Газети та журнали, що виходили між 19-21 століттями регулярно обговорюють питання засобів державотворення та пропонуються альтернативні бачення державного процесу. Особливу роль у вирішенні проблем, пов'язаних зі створенням моделі національної пам'яті, а також періодичні видання, що публікували статті про постать та значення князя Ярослава Мудрого відіграють журнали «Віче», «Україна», газети «День». Цифрові примірники газет можна знайти на сайті Електронні періодичні видання України.

Саме на їхніх сторінках створювалися образи подій та людей, які увійшли в колективну свідомість українського суспільства та вплинули на його подальшу самоідентичність, ставши ключовими елементами новоствореної моделі національної пам'яті. Визначення персонажів і подій, підготовка публікацій, структура наративно-візуального комплексу, запровадження відповідної лексики «національного пантеону» – усе це є переконливим свідченням формування концептуального підходу до вшанування пам'яті класиків як основоположного. На цьому етапі історії визначаються події та

герої, які можуть впливати на свідомість і створювати необхідні ідентичності. Видатні постаті України є втіленням незабутнього національного простору. Вони сприяли успішному проведенню полісів і формували пантеон. Аргумент про те, що спадщина Київської Русі залишається національним надбанням, підтвердили результати голосування телеканалу «Інтер» у 2008 році, де Ярослава Мудрого обрали лідером країни (першим великим українцем) [104 с. 2]. Аналітики вважають, що цей вибір суспільства відображає його тенденцію та бажання народу мати власну незалежну державу. Образ Я. Мудрого продовжує сприйматися суспільством як щось більше, ніж історична постать, оскільки він виразив унікальний архетип українця, втілення батька і вождя нації.

Протягом періоду 2000–2020 рр. комплексних наукових досліджень присвячених Ярославу Мудрому вийшло небагато, вихід їх мав ситуативний характер. З таких можна привести праці Демиденка Г. Г. Ярослав Мудрий і його час. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі, Панов, М., & Єрмолаєв, В. (2013) [42]. Нова книга про великого князя і законодавця Київської Русі автора Парахіна М. Б. [74] Основні напрями зовнішньої політики Русі IX - X ст. у контексті державотворчих процесів [75], Правова система України: від Руської Правди Ярослава Мудрого до сучасності. Правова система України: історія, стан та перспективи за редакцією Цвіка [80], Толочко П. П. “Ярослав Мудрий” [94], Чорний В. “Ярослав Мудрий – як державний муж та фундатор церкви” [106]. Серед опублікованих монографій та матеріалів можна привести в приклад документи, що розкривають загальну історію України. Провідне місце в цих дослідження займають опубліковані документи, що стосуються діяльності князя Ярослава Мудрого: Грушевський М. С. Виймки з жерел до історії України-Русі [3], Історія України: Хрестоматія упорядкована В. М. Литвин [4], Історія України в документах і матеріалах. Т. 1: Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII століть, видання 2-ге укладене М. Н. Петровським [5], Історія України з найдавніших часів до початку XXI ст.:

збірник документів і матеріалів укладене С. В. Алексєєвим, Н. Л. Стешенком [6], Нестор, Л. Повість минулих літ [8].

Одним із джерел, що демонструє кількість праць присвячених чи тих, що частково досліджують постать Ярослава Мудрого є бібліографічний покажчик уклад: О. І. Самофалом, Д. В., О. О. Будецьким, Д. В. Гончаренком. Даний бібліографічний покажчик присвячений до 1000-річчя з початку правління князя. Інформаційний масив основної частини представлений матеріалами, систематизованими за розділами: «Генеалогія та рід Ярослава Мудрого»; «Княжіння Ярослава Мудрого (1019-1054)» («Історичні писемні джерела», «Історичні дослідження», підрозділ «Довідкові видання»); «Право за часів Ярослава Мудрого» (підрозділ «Правові джерела», «Історико-правові дослідження джерел права», «Довідкові видання»); «Культура і освіта за часів Ярослава Мудрий» »; «Образ Ярослава Мудрого в романістиці та мистецтві»; «Президент України нагородив орденом князя Ярослава Мудрого («Підрозділ «Науковець Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого — кавалер ордена). князя Ярослава Мудрого"). У загальному розділі та його підрозділах документ систематизовано за хронологічним порядком публікацій протягом року (за алфавітом автора та назви публікації) [107, с. 3]

Серед українських вчених 19 ст. варто виділити М. Костомарова, В. Антоновича та М. Грушевського, дослідження яких торкалися питань державності та державотворення. М. Драгоманов першим серед українських дослідників осмислив феномен української народності й наповнив його тональністю національної громадськості, вважаючи, що цей процес був безперервним і почався ще в середні віки. Пропонуючи версію національної історії, яка відрізняється від російського офіційного канону, пан Грушевський розглядає традицію державного та націотворення як поступку цілісності та історичній спадкоємності, що почалася з Київської Русі. На зламі XIX-XX ст. науковий інтерес до Київської Русі був стимульований прагненням українського суспільства до формального статусу українських земель у складі імперії. Судячи з усього, Костомаров запропонував федеративну теорію, а

Антонович – ідеологічну лінію про роль “областей”, яка, очевидно, ненавмисно заперечувала ідею Грушевського про однорідність російської нації. Як зазначив з цього приводу О. Толочко: “У цей період Україна “одержавила” давньоруську історію” [82 с. 5]. Справді, праці Костомарова та Грушевського, а також пізніших учених мали велике значення для подолання імперських стереотипів та відновлення втраченої історичної пам’яті. Проте здобуття незалежності дало дієвий поштовх українській історичній науці та іншим процесам, дозволивши об’єктивно розглянути труднощі української історії в умовах політичного, соціального та ідеологічного плюралізму. Київський князь.

Для проведення контент аналізу правління Ярослава Мудрого, впливу його імені та спадщини на сучасні процеси та формування історичної пам’яті народу використовувалися твори художньої літератури. Автори художніх творів створили багато яскравих образів київських князів. Заслуги київських князів в об’єднанні Русі та боротьбі з половцями, який загрожував країні, захоплюють не лише істориків, а й письменників і культурних діячів. Однак у цьому середовищі інтерес до цих цифр менший. Образ Ярослава Мудрого залишається на узбіччі літературної творчості. Можна згадати не багато творів, де саме князь виступає головним героєм. Як приклад можна навести твір Кочерги «Ярослав Мудрий»: драматична поема.

Отже, наявна дослідницька джерельна база нашого дослідження є досить репрезентативною, змістовно насиченою, що дозволяє об’єктивно та достовірно проаналізувати комплекс поставлених завдань для побудови загальної картини особливостей використання київської спадщини в історико-культурному становленні, стан процесу, формуванні національної пам’яті українського суспільства.

1.3. Визначення ключових термінів та понять

Врахування стану наукової розробленості проблеми дослідження, специфіки джерельної бази, поставлених цілей і завдань, вибір відповідних методологічних засад і методів сприятимуть розкриттю наукової теми дослідження. Традиційно дослідницькі підходи, засновані на міждисциплінарної, вимагали розгляду засобів класифікації. Враховуючи багато вимірність визначення поняття “історична пам’ять” та його широкий зв’язок із такими поняттями, як “історична політика”, “політика пам’яті”, “державна політика”, “києво-руська спадщина” тощо, розгляд цього питання дозволить викласти в окремому розділі 2. Тут розглядається лише застосування теорії знання, а процеси, події та явища науково реконструюються за допомогою теорії знання.

Ці терміни та поняття відображають ключові аспекти періоду розквіту Київської Русі за Ярослава Мудрого та його вагомий внесок у розвиток країни та культури.

Ключовими термінами та поняттями є Ярослав Мудрий [12], Руська правда [2], Київ [8], Софія Київська [31], Список Ярослава Мудрого [1], . «З варяг в греки» Торгівля та економіка [28], Культурна активність [33], Іноземні зв'язки [28], Православ'я [33], Княжий рід Рюриковичів, Дружина Ярослава Мудрого [15], Давньоруська архітектура, Міжнародна торгівля [28].

Ярослав Володимирович, також відомий як "Ярослав Мудрий", був великим князем Київської Русі з 1019 по 1054 рік. Основним збірником законів за його часів була Руська правда містить правова система та судові рішення, впроваджені Ярославом Мудрим. Вони стало важливою частиною правової системи Київської Русі, відображаючи суспільний устрій і норми того часу. Київ є головне місто Київської Русі та резиденція Ярослава Мудрого. Софія Київська Київський католицький собор, збудований Ярославом Мудрим як центральний храм Київської Русі. Він став символом християнської віри та архітектурної майстерності. Список Ярослава Мудрого рукописний список

книг бібліотеки Ярослава Мудрого. Це свідчить про важливість розвитку освіти та культури в цей період. “З варяг в греки”.

Ярослав Мудрий прославився як активний мистецький, освітній та літературний діяч. Активність культури його часу засвідчила кількість літературних пам'яток, книг та перекладів. Особливістю цього періоду була підтримка мистецтва, літератури та освіти, що призвело до появи великої кількості літературних творів і художніх скарбів. У цей період було побудовано багато церков і монументальних споруд, які стали символами величі та важливими пам'ятками архітектурної спадщини.

Ярослав Мудрий увійшов до родини європейських монархів через шлюби своїх дітей із представниками різних європейських династій, що сприяло зміцненню дипломатичних відносин із сусідніми державами.

Терміни, обрані для вивчення теми “Доба розквіту Київської Русі за правління Ярослава Мудрого”, визначені через їх важливість та ключову роль у розвитку та характеристиці цього періоду історії Київської Русі.

Отже, історіографічний аналіз показує, що наявні твори відтворюють в історичних координатах когнітивне підґрунтя образу Ярослава Мудрого серед усіх українців. Автори цих праць об'єктивно з'ясували роль Ярослава Мудрого щодо спадщини Києва в історичній пам'яті українського суспільства. Однак, поза їхньою увагою залишилося чимало нез'ясованих проблем щодо формування історичної пам'яті, легітимації української національної особистості та ідентичності, організації науково-просвітницької роботи у часи правління князя Ярослава Мудрого. Аналізуючи наявний науково-дослідний комплекс, різноманітні опубліковані монографічні видання і джерельну базу ми виявили, що вони мають великий масив інформації, достатній для вирішення дослідницьких завдань і досягнення завдань дослідження.

РОЗДІЛ 2.

РОЗКВІТ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ЗА ПРАВЛІННЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

2.1. Політична система Київської Русі під владою Ярослава Володимировича

За різними оцінками в Київській Русі проживало від 3 до 12 мільйонів жителів і територія складала приблизно 800 000 квадратних метрів. км (майже половина території сучасної України). Київська Русь була найбільшою політичною організацією середньовічної Європи. Причому розвивалося це утворення дуже швидко. Незважаючи на поступове розмежування простих людей і новоствореної родової знаті, землеробське суспільство східних слов'ян у IX ст. Ще відносно однорідний етнічно і соціально, але завдяки бурхливому розвитку Києва в слов'янське середовище проникли варязькі воїни-торговці, фінські мисливці, тюркські найманці, грецькі ремісники, вірменські та єврейські торговці. Коли місто виникло, почали процвітати торговці та ремісники. Нарешті, прийняття християнства призвело до появи нового класу — духовенства. Таким чином, населення Київської Русі стало більш космополітичним за культурною орієнтацією, етнічно різноманітним і дедалі більше соціально розшарованим [34 с. 11].

Враховуючи перехідний характер політичної структури країни, міжнародна політика Русі за своєю суттю була різноманітна. У процесі становлення і розвитку країни, а також відповідно до загальної геополітичної ситуації змінювалися і відносини Русі з іншими країнами [66 с. 184].

На рубежі 9-10 ст. – територія держави складається з Києва та прилеглих територій, що належать до Дніпровських полів. Початок 80-х.9 століття і до кінця 10 століття місцеві князі вже не мали великого впливу, їх замінили вихідці зі Скандинавії – Рюриковичі.

Загалом у першій половині 11 ст. Київська Русь трансформувалася в могутню державу ранньосередньовічного зразка. Успішні правління князів київських земель у декількох поколіннях вивели державу на новий рівень

політичного, соціального та міжнародного значення у тогочасній Європі. До найкращих належать Володимир (980-1015) та його син Ярослав (1019-1054).

Правління князя Ярослава Мудрого (1019-1054) стало вершиною державного розвитку Києва, а також його зовнішньополітичної діяльності. Цей період ознаменувався вирішенням усіх питань внутрішньої та зовнішньої політики і супроводжувався розвитком Київської держави. Активно розвивати освіту і культуру. Ярослав Мудрий успадкував традиції свого батька і став “тестем” Європи, був пов'язаний з багатьма європейськими династіями, його авторитет і престиж свідчили про те, що Київська Русь стала невід'ємною частиною Європи. Політичний устрій європейських країн цього періоду [12 с. 48].

У племінних князівствах функціонували центри зв'язку з підлеглими (так звані «погости»), де київські князі або їхні представники збирали данину, проводили судові заходи та демонстрували політичну волю своїм підлеглим. Насправді комунікаційна мережа київського князя веде лише до цього. На місцевому рівні зберігаються традиції слов'янського общинного побуту та культури, прикладом яких є віче, намісні старости тощо.

Розпад Київської Русі був зумовлений великими розмірами держави, поліетнічним складом населення, відсутністю чітких механізмів успадкування влади, утвердженням спадкового землеволодіння як основи феодалних відносин, занепадом дороги “з варяг у греки”, політика Києва та економічний занепад, що веде до поліцентризму в державній владі, але пізніше після монголо-татарської навали було втрачену силу та політичний статус на міжнародній арені.

Можна сказати, що саме за правління Ярослава Володимировича Київська Русь зрівнялася з провідними європейськими країнам. За правління Ярослава Київська Русь досягла найвищого політичного та міжнародного статусу. Вона займає високе місце серед європейських країн і має велике міжнародне значення.

Варто зазначити, що Русь починаючи з X ст. почала територіально розвиватися. Так, території простягалися від Білого і Балтійського морів на півночі, до Чорного і Азовського морів на півдні, від Карпатських гір і річки Західний Буг на заході до витоків річки Дон. і Волга на сході. Це найбільша за територією країна Європи. За площею [82 с. 179]. Русь того часу має величезну територію, величезні прикордонні простори, підтримує контакти з країнами і народами різного рівня розвитку: мисливцями і скотарями Північно-Східної Європи, кочівниками в причорноморських степах, землеробським населенням Центральної Європи і на Балканах. Головними пріоритетами політичної діяльності за часів Ярослава Мудрого були зміцнення східних кордонів, розбудова оборонних рубежів від кочівників та відновлення західних кордонів. Лінія оборони Київської Русі починалася на степовій ділянці, що дозволяло віддалити оборону країни від густонаселених районів. Тому на річках Рось і Трубіж були побудовані такі міста, як Канів, Корсунь, Переяслав. Укріплено форсифікаційну лінію посульська між містами Лукомль, Воїнь, Лубни. Дані дії збоку князя укріпили кордони та зміцнили столицю перед набігами печенігів [41 с. 87] (Додаток А).

Концентрація влади в контексті доби Ярослава Мудрого охоплює багато ключових аспектів, які свідчать про намагання князя встановити централізовану адміністративну систему на територіях своїх володінь, які включали значну частину Східної Європи XI ст.

Централізація за князювання Ярослава Мудрого:

1. Політичний центр-Київ: Вибір Києва столицею: Ярослав Мудрий визнав Київ політичним, економічним і культурним центром свого князівства. Київ став не лише символом влади, а й центром прийняття важливих політичних та адміністративних рішень.

2. Адміністративна одиниця: Запровадження міст і містечок: Ярослав організував територіальну структуру свого князівства за допомогою адміністративних одиниць, таких як Город (міста) і волості (територіальні

одиниці). Ці структури допомагали збирати податки, підтримувати порядок, вирішувати місцеві проблеми.

3. “Руська правда”: Уніфікація правових норм. Введення “Руської Правди” відобразило прагнення Ярослава розробити єдиний нормативний законопроект для врегулювання правових питань у князівстві. Це дає змогу уніфікувати правову систему та забезпечити рівність перед законом різних соціальних груп.

4. Боярська рада була дорадчим органом, в якому бояри, представники дворянських і військових станів, давали поради і допомагали приймати важливі рішення. Це забезпечує підтримку влади та можливість жонглювати різними інтересами.

5. Підтримка церкви: Ярослав Мудрий активно підтримував розвиток православної церкви на своїй території. Церква була не тільки духовним, а й соціальним фактором, який допомагав підтримувати порядок і єдність народу.

6. Дипломатія на міжнародній арені через династичні шлюби, а також Ярослав використовує дипломатичні зусилля для налагодження відносин [27]

Під час своєї політичної діяльності Ярослав спрямував розвиток Київської Русі на захід і північ. Саме ці напрями були дуже важливими у зовнішній політиці князя, оскільки князі та еліта тогочасного руського суспільства вважали себе частиною норманського суспільства. Їх об'єднувало родинне походження, культурні та військові зв'язки. Погіршення відносин з Візантією стимулювало такі активні контакти із західними та скандинавськими країнами. Політика Ярослава Мудрого була спрямована на повну незалежність від Візантійської імперії не лише в державних, а й у церковних питаннях. Суперечки між Візантією та Київською Руссю призвели до військових конфліктів. У 1043 році відбувся конфлікт між Київською Руссю та Візантією. Флот Ярослава, який був зібраний для нападу не приніс бажаного результату. З часом, близько 1052 р. між двома країнами було укладено мирну угоду, яка була скріплена одруженням сина Ярослава Всеволода з дочкою Костянтина Мономаха Марією [81 с. 180].

У середньовічній Європі ці шлюби служили гарантією дотримання договорів, укладених між народами. Як бачимо, Київська Русь не була байдужою на міжнародній арені.

Ярослав використовував варягів як запрошених на службу воїнів, так і тих хто самостійно обрав службу Київській Русі. Варяги у свою чергу займали помітну роль у різних сферах життя. Також Ярослав й сам втручався у внутрішні справи норманських королівств.

Ярослав Володимирович, продовжуючи справу батька, проводив глибоку зовнішню політику, укріплюючи позиції Русі на міжнародній арені. Саме при ньому вона досягла найбільшої могутності, перетворившись на впливову силу як на Заході, так і на Сході [74 с. 62].

Про це переконливо свідчать династичні стосунки Ярослава з багатьма європейськими дворами. У той час династичні шлюби були невід'ємною частиною дипломатії, в якій усі сторони прагнули отримати політичну вигоду. Престиж династичних відносин безпосередньо залежить від могутності держави. Так, сам Ярослав одружився з Інгігердою, дочкою шведського короля Олафа. Сини Ярослава були одружені: Ізяслав дочка польського князя Мешка II, Святослава з дочкою німецького графа Леопольда фон Штадлера, Всеволод з дочкою візантійського імператора Костянтина Мономаха. Доньки Ярослава через династичні шлюби зайняли престоли як королеви Угорщини (Анастасія), Франції (Ганна), Норвегії та Данії (Єлизавета). Сестра Ярослава Добролиця вийшла заміж за польського короля Казимира, що забезпечило мир на західних кордонах Русі. Один із синів Ярослава, Святослав, одружився з сестрою трірського єпископа Бурхарда, а інший син, Ізяслав, одружився з Гертрудою, родичкою німецького імператора [82 с. 189].

Завдяки дипломатичній діяльності Ярослава Київська Русь відіграла роль рівноправного суб'єкта в міжнародних відносинах середньовічної Європи: головним чином у відносинах з Німеччиною та Візантією, про що свідчать обміни посольствами в 1030-1031, 1040 і 1043 рр. в країни: Німеччини, Польщі, Угорщини, Чехії були викликані розривом військово-політичних, торговельних

і церковних зв'язків з Візантією. Причина конфлікту не зовсім ясна, але, ймовірно, це була зміна політичного курсу Костянтина IX.[23 с. 40]

Адміністративний устрій держави був стабільною моделлю того часу. Встановлювалися адміністративна, судова та податкова системи, данини. Подекуди правителями були не племінні вожді, а князівські чиновники, зокрема княжі сини та бояри. Активна міжнародна політика, успішні оборонні дії проти кочівників причорноморських степів, розвиток релігії – піднесли на новий рівень царську владу та другорядність Київської Русі.

Ярослав Мудрий реформував верховну та територіальну владу. Він був засновником руського дуумвірату . Важливим елементом влади була боярська влада та віче, керувався своєю діяльністю договорами та письмовими грамотами. Саме за його правління було складено “Руську Правду” — джерело знань і суспільно-політичного життя того часу. Королівський уряд у столиці та на місцях складався з надійних чиновників. Кожен з них відповідає за власну сферу впливу: столонники, огнищани, тіуни, дворецькі, волості та підмітарі [8 с. 311].

Феномен комунікаційної системи Київської Русі пов'язаний із поліцентричними тенденціями племінних князівств, об'єднаних військовою владою київських князів, різноманітних культурних середовищ, які взаємодіяли між собою: слов'ян, угро-фінів, представників кочового півдня, а також з імміграцією, торгівлею та промоторами взаємодії, представленими військовими та політичними факторами. Сукупність цих культурних впливів визначила характер, різноманітність і форму засобів соціальної взаємодії в Київській Русі. В умовах територіальної експансії князі потребували підтримки місцевих чиновників, а якість діяльності залежала від місцевих традицій. Вища законодавча, судова, військова та адміністративна влада країни належить Великому князю Київському. Його спілкування з підпорядкованим йому народом виявляється в опублікуванні грамот, судових документів, укладенні міжнародних угод, кодифікації правових норм. Князь очолив судову систему, а його суди стали вищими судовими та апеляційними інстанціями. Як голова

виконавчої влади він визначав адміністративний поділ і призначав місцевих адміністраторів (чиновників, намісників, місцевих князів). Усі вони були створені дружинами князів і є типовими зразками варязької системи управління. Військова верхівка контролювала місцеву територіальну знать і відповідала за життєдіяльність закріплених за нею колишніх дрібних князівств. Характерно, що наказні відомства та вищий вертикаль управління цього періоду не мали основних функціональних ланок. Зокрема, структуру влади становила армія армія, організована у військові округи на чолі з місцевими намісниками. Князь мав урядовий апарат, ядро якого складали тіуни, мечники, ябедники, огнищани, підїзні [12 с. 42].

До адміністративного апарату керування держави входили дружинники та бояри. Це були люди наближені до князя. Ця остання роль не залежить від того, старша чи молодша дружина офіцера. Грушевська вважала, що "...виникла думка про рівноправність і некріпосність князів...князь не міг бути нічийм слугою, принаймні теоретично... Бояр, навіть найпочесніша людина, може бути слугою, виявляється просто "підручним князя" [85, с. 32].

Варто сказати, що історики розрізняють "бояр земських" (або "бояр городових") - це були нащадки родової знаті, яка займала верхівку тогочасного суспільства, і «княжих бояр» - представників княжої дружини та чиновників свого суду. Варто зазначити, що в період політичної могутності Києво-Руської держави в XI столітті, за часів Ярослава Мудрого, відбулося злиття двох боярських груп. Це також свідчить про те, що в епоху Київської Русі, хоч вона і не була ідеальною і мала «провали», все ж функціонував своєрідний "соціальний ліфт": бояри не були цілком замкнутим станом, і були відомі випадки, коли представники священнослужителів увійшли до кола "кращих чоловіків".

Іншою формою правління того часу була боярська рада на яку приходили князі для вирішення важливих державних справ. Бояри відігравали важливу роль у житті країни: вони впливали на політику князів і направляли народ на прийняття відповідних рішень. Боярство було особливо сильним у Галичині, де

був великий вплив західних сусідів, а заможні дворяни мали важливі привілеї та права. Комітет бояр включав високопоставлених землевласників і провідників церкви. Проте, як державний орган, вона не мала чітко визначеної форми діяльності, через що історики вважають, що Боярська рада була лише дорадчим органом під керівництвом князя. Однак у міру збереження державності вона, ймовірно, переросте в представницький орган державної влади. Однак через зміни політичної ситуації цього не сталося.

У своєму дослідженні Малиновський Валентин “Державне управління” приводить в приклад думку колеги Н. Полонська-Василенко, яка проаналізувала діяльність вічевих і боярських зборів й дійшла висновку: “У період з X по XIII ст. вони не набули парламентської форми, не перетворилися на якусь інституцію, а збиралися безладно” [7, с. 54].

Військова еліта формувала адміністративно-комунікаційний апарат Київської Русі того часу. Вона мала виконувати волю місцевої верховної влади, змушувати місцевих князів підкорятися Києву, залучати їх до завойовницьких походів, вирішувати земельні питання, збирати данину, здійснювати суд. Проте стосунки між князем і його дружиною неоднозначні, оскільки можновладці часто залежні від намісників, що підтверджує той факти з “Повісті минулих років” [63. с. 324].

Дружина в руках князя є примусовим засобом збору данини, завоювання нових земель, здійснення господарювання, її призначення — захист національних інтересів від іноземних ворогів. Дорадчий орган адміністративної влади при князеві складається з боярської ради, що формується з найближчого оточення князя дворян і місцевої знаті. Ця адміністративна надбудова збереглася з часів вітчизняних правителів. Заможні бояри мали вплив на політичну владу князя, підтримували його матеріально та авторитетом у Боярській раді — дорадчому органі. Функції адміністративного органу зв'язку виконує також Християнська Церква, яка поділяється на єпархії, очолювані єпископами, і єпархії, очолювані священниками [95 с. 215].

Монархи сприяли поширенню церковного впливу, а церква виступала благодійником поширення, в тому числі державницьких ідеологій, що зміцнювало владу монархів. Першим органом місцевого самоврядування залишалися народні збори (віче), які збиралися в сільських громадах (селах і містах). Найменшим державним адміністративним інститутом була комуна - місто на чолі з мером. Верви об'єднувалися в волості, волості та волості на чолі з тіунами були у володінні князя [65 с. 308].

Функції магістратів виконували призначені князем князем десяцькі, соцькі, тисяцькі, тіуни, мечники, воєводи, вірники, ябедники та посадники. Місцева адміністративна влада покладалася на князя, але посадові особи обиралися з місцевих представників і управлялися відповідно до слов'янських адміністративних традицій. Тому після військової інкорпорації різних племен на Русі не було централізованої комунікаційної мережі зі стійкими каналами зв'язку, тому волю князя виконували варязькі воїни за допомогою місцевих урядовців [65 с. 310].

З політичними змінами структура комунікації набула нових контурів, головним елементом якої стала князівська влада як інформаційний центр: через підлеглих воєвод, рядових старост, тисяцьких, соцьких і десяткових, використовуючи церковну мережу відповідно до соціальних функцій, зв'язок з підлеглими здійснювався на територіях князів.

Урядові особи, наділені адміністративними повноваженнями, поширювали інформацію відповідно до ідеології, цілей і завдань держави, тобто виступали посередниками між київським князем і мешканцями різних князівств у тогочасному суспільстві, відображаючи досить широкий вплив мережа зв'язку. Варто зазначити, що окрім чіткого управління соцмережами існує також такий орган управління, як віче, але його роль залишається незрозумілою. Це була історична форма державного управління в Русі, коли збори проводили впливові дворяни, воїни, а пізніше, у міру розвитку міст, і городяни. За правління Володимира Великого діяльність віче мала лише дорадчий характер, а за правління Ярослава Мудрого засідання стали традиційними [51 с. 29].

Віче є демократичним органом управління, який займається громадськими справами громади і його рішення є обов'язковими для всього населення. Оскільки на засіданні були присутні князі та вельможі, парламент поступово став вищим органом влади в країні. Комунікаційні взаємодії мають два вектори впливу і передбачають зворотний зв'язок: від вільних учасників спільноти до центру управління і навпаки. Віче служить збором князів, бояр і старшин громади, де приймаються рішення щодо соціально-сімейних, земельних і територіальних справ громади. На рішення часто впливала Рада вільних містечтв, королівський дорадчий орган, що складався з вищих військових чиновників, впливової знаті та вищої церковної ієрархії. Проте ні Віче, ні Боярські збори не стали самостійною державною інституцією, не набули статусу представницького органу, не вирости в потужну політичну будівельну силу, а навпаки: конкуренція доцентрових і доцентрових сил руйнувала традиційні Руські демократичні установи, особливо місцеві збори та боярські збори. Але жодна з них не зникла, а зазнала певних трансформацій у міру ослаблення королівської влади [51 с. 32].

Військо поділялося на полки, що склалися з княжих воїнів або як ще їх називали “дружини”, але також включали загони лояльних іноземних найманців. Водночас роль князя залишається центральною в цій формі правління, а його обов'язки полягають у: воєначальнику, державному представнику за кордоном, голові законодавчої гілки влади, верховному судді, державобудівництві та скарбнику [16 с. 412].

На початку спільного правління Ярослава Мудрого та його брата Мстислава прийняття двоправління було мудрим політичним рішенням. Цей компроміс дозволив київським і чернігівським князям подолати сепаратистські настрої місцевої влади. Досвід співправління та політичного управління був переданий також нащадкам Ярослава, які прийняли Ярославів Тріумвірат (колективне правління та колективне сюзеренітет на Русі) у своєму правлінні. Після смерті брата Ярослава влада утворилася в руках однієї людини, але вже в руках освіченого правителя, людини далекоглядної і мудрої [16, 402]

Накресливши у загальних рисах політичний розвиток Київської Русі, звернімося до механізмів, через які здійснювалася влада. Найважливішими з них були княжавлада, рада бояр (дума) та збори городян (віче). Кожна з цих інституцій була виявом відповідно монархічної, аристократичної та демократичної тенденцій у політичному устрої Києва. Влада й престиж, що ними користувався князь, у свою чергу зобов'язували його забезпечувати підданам справедливість, порядок і захист. У виконанні своїх військових функцій князь насамперед залежав від дружини.

Резервною військовою одиницею було ополчення городян, що збиралося за військової потреби. Чисельність цього війська була відносно невеликою – десь близько 2-3 тис. чоловік, а то й менше. Подібно до суспільств, які ще не мали сформовану державну організацію, управління всім князівством належало також особистим слугам князя, особливо стольникам, управителям маєтків тощо, оскільки чіткого розмежування між державними та приватними адміністративними функціями не було. У віддалених містах і землях посади князя часто обиралися з членів його власного роду. У прикордонних землях княжу волю виконують тисяцький місцевого ополчення та їх підлеглі. Правосуддя здійснював сам князь або призначені ним судді за “Руською правдою” Ярослава Мудрого. Очевидно, що королівська влада посідає першорядне місце в управлінні Київською Руссю [81 с. 134].

Успіхи зовнішньої політики дозволили Ярославу Володимировичу забезпечити стабільність і мирний розвиток своїх земель. Велику увагу приділяв вирішенню різноманітних проблем внутрішнього життя Київської Русі. Князь побудував міста Юр'єв і Ярославль. Важливе значення мали зусилля Ярослава, спрямовані на зміцнення престижу та централізованого значення Києва. Кордони Києва були значно розширені, побудовані нові оборонні стіни (за однією з них розташована сучасна вул. Ярославлева), зведені Золоті ворота, Лядські ворота та Єврейські ворота [67 с. 144]. Під правлінням великого князя територія “города Ярослава” перевищувала територію “города Володимира” в сім разів. Київ першої половини XI століття був містом з величними храмами,

прекрасними царськими палацами, дворянськими хорами, укріпленими будинками городян і потужними оборонними спорудами.

Ярослав продовжив адміністративні реформи князя Володимира, роздав синам землі та запровадив принцип старшинства в родині. Після того, як трон у князівській піраміді був звільнений, кожен брат просувався на вищі рівні згідно з планом Ярослава, поки, у свою чергу, не досяг вершини системи – влади Великого князя. Ярослав сподівався уникнути внутрішніх конфліктів і зберегти цілісність країни, давши всім своїм синам можливість княжити в Києві. Ярослав відіграв важливу роль у зміцненні держави, спростивши тодішні загальноприйняті закони в єдину струнку систему. Великим досягненням князя було створення першого писаного кодексу “Руської Правди”. Цей збірник відіграв важливу роль у зміцненні держави та зведенні загальновизнаних законів у єдину струнку систему. Новий кодекс узагальнює зміни, що відбулися в суспільстві та свідомості людей. Основним об’єктом захисту є недоторканність життя і тіла людини [54 с. 13].

Таким чином виник чіткий національний лад з ознаками феодальної монархії. Проте зі смертю Ярослава ці ознаки дедалі слабшали. Почастішали міжусобні війни, які в майбутньому призвели до федералізації та політичної роздробленості країни. Інакше кажучи, місцеві шляхтичі завжди недовіряли центральній королівській владі і мали багато можливостей для розширення своїх земельних володінь, вони не вникали в загальнодержавні справи і зосереджувалися лише на власному економічному розвитку, були головними ініціаторами повстанських повстань. Великі князі. У “Слові о полку Ігоревім” період поділу Русі описано так: “Замки і села зруйновані, тисячі руських полягли, а половці, натхнені неєдністю руського війська, все пограбували. Його землі захопили тисячі селян і міських жителів” [2 с. 153] В. Т. Пасуто зазначав, що в другій половині XI століття “політичний устрій Русі втратив форму ранньофеодальної монархії і був замінений феодально-роздільною монархією”. Столиця Київ і її південна територія “Руська земля” стали спільними для групи князів Ярославичів, які вважають себе колективними власниками “руських

земель" і вимагають там "часті", визначають свої права і обов'язки "снемів". Безсумнівно, що скликання Конгресу є прогресивним способом вирішення найважливіших національних проблем, оскільки на ньому обговорюються питання оголошення війни і підписання миру, обговорюються питання законодавства і розподілу землі, вирішуються питання колективної безпеки. На ці зібрання були присутні не тільки князі, а й бояри, заможні городяни і вище духовенство [27 с. 528].

2.2 Економічний розвиток держави

Київська Русь як державне утворення є важливою віхою в історії українського народу. Хоча Київська Русь пережила різні періоди своєї історії: від розквіту до повного занепаду, вся історія її створення нині є яскравим прикладом дивовижної єдності, мудрого та вдумливого правління та прагнення покращити свій статус. Країна досягла найвищого у світі рівня. Швидкі перетворення великого князя Володимира вимагали поглиблення та успішного завершення реформ у державному житті, подальшого зміцнення єдності та могутності Давньоруської держави. Вирішення цих завдань було пов'язане з ім'ям великого київського князя Ярослава [16 с. 161].

Серед країн середньовічної Європи Київська Русь встала в ряди з імперією Карла Великого. Часто проводять паралелі у яких говориться важливість Русі як цивілізованого центру європейського континенту у східній частині, а також у контексті історично важливої державної форми середньовіччя. Як уже зазначалося, зовнішньополітичні зв'язки країна Русь мала з багатьма європейськими державами, південними слов'янами, а також Візантією. Русь розташовувалася на найважливіших торговельних шляхах свого часу, включаючи багато нових вузлових торгово-економічних центрів, що виникли після занепаду торгово-економічних центрів, що склалися в пізній античності (Середземне узбережжя) море) . У новій системі торговельних шляхів важливе

місце належало Балтійському і Чорному морям і зв'язуючому їх шляху “з варяг у греки”, тобто шляху через руські землі. Один із найважливіших сухопутних торгових шляхів пролягав із Києва на захід через Краків і Прагу до південної Німеччини до Регенбурга, тодішнього важливого торговельного центру на Дунаї. У той час Волга також була дуже важливою як торговий шлях до Середньої Азії. Тому Русь знаходиться на перехресті важливих торгових шляхів, пов'язаних “з усіма сторонами світу” [5 с. 176].

Слід зазначити, що українська економіка Київської Русі зазнала впливу візантійської економіки та перейняла деякі риси візантійської економіки, що вплинуло на міжнародний статус Київської Русі в середньовічному світі. На це є кілька причин:

Насамперед існування торгового шляху “з варяг у греки” визначило процес культурної інтеграції Русі та Візантії. Саме через торгівлю ці країни об'єднувалися в економічній, політичній та правовій сферах, головним реципієнтом якої була на той час менш розвинена Київська Русь. О. В. Буткевич звертає увагу на те, що торговельні шляхи в період середньовіччя стали важливим фактором, який зумовив необхідність створення мережі торгівлі та міжнародних контрактів майже в усіх регіонах тогочасної Євразії [8 с. 312].

По-друге, така важлива подія, як початок утвердження християнства у 988 році за князювання Володимира Великого [56 с. 342], не тільки покращила відносини між Руською державою та Візантією, і як зазначав О. В. Задорожній, становище держави Русі змінилося на краще після переходу до західного обряду. Зміни відбулися у міжнародно-правовому сегменті, оскільки майже у цей час християнство прийшло у Швецію, Данію, Польщу, Угорщину, Норвегію [32 с. 537].

Київська Русь має історичне значення в розвитку міжнародної торгівлі. Завдяки централізаторській політиці вона вийшла на міжнародну арену як важливий торговельний партнер, активно торгуючи з Великою Британією, Візантією, Швецією, Норвегією, Болгарією, Чехією, Німеччиною, Угорщиною.

Вона також підтримує тісні торгові відносини з країнами Закавказзя, головним чином Грузією та Вірменією. Жваво йшла торгівля з країнами Сходу. Київська Русь відіграла одну з провідних ролей в історії Європи та Близького Сходу. Вона підтримує дипломатичні відносини з багатьма європейськими країнами і активно вплинула на європейську історію. Династичні союзи, що були встановлені між руськими князями та європейськими й візантійськими дворами відігравали важливу роль у економічній діяльності. Одна донька Ярослава Мудрого вийшла заміж за француза, друга донька за норвежця, а третя донька заміж за короля Угорщини. Митрополит Іларіон в одній зі своїх книжок писав, що київський уряд “відомий і чутний у всіх краях землі” [5 с. 92].

Князь Ярослав Володимирович також карбував срібну монету. Ці монети мають на одній стороні зображення святого Георгія, покровителя князя Ярославського, а на іншій стороні тризуб з легендою “Ярославське срібло”, згідно з якою дослідники вважають, що вони були в Новгородському Касті в період [9]. Ярослав Мудрий випускав срібну монету під час свого князювання в Новгороді (до 1014 р.). Після вступу на великокняжий київський престол Ярослав Мудрий не припинив карбувати монету, але відсутність потужної сировинної бази, недоліки в технічній організації карбування і повне незнання законів товарного і грошового обігу призвели до зниження якості руських монет X-XI ст. [21].

У Київській Русі є два варіанти гривні – київська та чернігівська. Київська гривня XI-XII ст. це шестикутний срібний злиток вагою приблизно 160 грамів та 196 грам. Чернігівська гривня має форму ромба і постійну вагу 196 грамів. Гривні ділилися також на срібні та золоті. Золота гривня була поділена на 72 золотника (1 золотник важив приблизно 4,4 грама золота) [21].

Князь Ярослав Мудрий – написав перший звід писаних законів – знамениту “Руську правду”, однією з її складових була “Поконь Верний”, яка детально регулювала податкову систему [95 с. 130]. При цьому варто відзначити, що вже в ту епоху існували певні категорії людей, які звільнялися від сплати данини. До них входили воїни, княжа челядь, духовенство [2 с. 97].

З появою “Руської правди” князя Ярослава Мудрого було законодавчо закріплено сплату непрямих податків — важливого джерела королівських доходів у вигляді торгових і судових зборів (мит). “Руська правда” містить норми кримінального, спадкового, господарського і процесуального законодавства, в ній даються детальні положення про податкову систему. Обкладна одиниця - “дінь” або двір, є певний земельний наділ (в середньому 15 га). 20-30 “димів” утворюють “двір” об'єднання родичів, які ділять між собою податкові зобов'язання. У свою чергу “двори” об'єднуються в громади. Частина населення, яка мусила сплачувати усі податки і виконувати повинності на користь держави, називалися “чорними” людьми або “черню” [13].

Основою для отримання готівкових надходжень є мита та штрафи. Більшість - це торговельні тарифи:

- “Вага” та “Вимірювання” – для зважування та вимірювання;
- “Збір” – вартість транспортування товарів через міські склади;
- “Транспорт” – переміщення вантажів через річки;
- Право володіти складами та проводити виставки обкладається податками на “гостинність” і “торгівлю”.

Внутрішня торгівля здійснюється переважно через аукціони в певних місцях і в певний час. Наприклад, у Києві ринок знаходився на Подолі (нині Контрактова площа) або в Бабиному Торжку на Горі (біля нинішньої Андріївської церкви) [13].

У Київській Русі кредит існував нарівні з готівкою, але не отримав широкого поширення. З давніх-давен у русі існувала звичка зберігати речі, тобто зберігати їх, і стягувати проценти з позичених грошей і речей. Пізніше ці традиції набули законодавчого статусу, який містив певні правила кредитної діяльності в економіці Київської Русі. В первісному списку “Руської правди” Ярослава Мудрого 1019 року було визначено три правила щодо позик під відсотки за майно.

Правило 1: якщо договір про повернення прибуткового майна або відсотків повинен бути укладений у присутності свідка, тобто свідок необхідний для здійснення угоди купця.

Правило 2: якщо сума боргу перевищує 3 грн., а при підписанні договору не було надано свідків і борг не повернуто, вимагати повернення неправомірно.

Правило 3: якщо свідок під присягою свідчить на користь позивача, позивач може стягнути борг згідно з умовами контракту. Ці умови містять вимоги до процентних ставок.

Мінімальний термін - щомісячний відсоток - дозволяється позичити гроші на короткий термін. Третій раз дозволяє зняття через рік позики, скасовуючи щомісячні відсотки. Останнім видом відсотків є річна відсоткова ставка, яка нараховується, якщо позика надається на строк більше двох років [33].

Право феодальної власності має ієрархічні характеристики. Князі умовно наділяли землю боярину та його дружині. Оскільки остаточне право власності на землю належало князю, приватна власність на землю не була непорушною. Не існувало механізму, який би заважав державі (князям) вилучати боярські та церковні земельні титули. Така ситуація певною мірою забезпечує систему економічного підпорядкування [2, с. 208]. Бояри були найбільшою групою феодалів і володіли великою кількістю землі. До напіввільного населення належали вільні простолюдини (смерди), захи, рядові особи, бродяги, кріпаки. Найбільшою напіввільною групою населення в Києво-Руській державі були «смерди», тобто окремі вільні селяни, які «сиділи» на землі держави («царя»), платили данину і виконували повинності на користь князя. (для князівської адміністрації, міст і будівництва укріплень тощо потрібно забезпечити транспорт) [3, с. 65]

З X–XII ст. у давньоруському суспільстві активно формувалися васальні відносини: за вірну службу князь дарував міста і села своїм дворянам і кріпакам. Даром була не територія, а право оподаткування. Так склалася місцева феодальна форма власності на землю, яка не могла передаватися у спадок і без згоди монарха. З часом все більшого поширення набули легати —

спадкове майно, яке можна вільно передавати (продавати, заповідати, дарувати) [17 с.78].

Київ XI-XIII ст. був великим ремісничо-торговельний центром, більша частина якого знаходиться на Подолі. Садиба розташована за укріпленнями застави, вздовж дороги з Дорогожичів до Кирилівської церкви. В XI-XIII ст. Навколо російської столиці виникли передмістя, села, царські палаци та монастирські маєтки, які безпосередньо сполучалися з Києвом і становили його околиці. Це Кирилівський монастир, Печерський монастир, Видубський монастир, Кловський монастир, Преславинський монастир, Берестовий монастир і Краснодвірська монастир. Загалом у Києві та його околицях проживало приблизно 50 000 осіб, що робить його одним із найбільших поселень середньовічної Європи

Сільське господарство – головна галузь економіки Київської Русі. Особливо важливим є сільське господарство. Це відбувається завдяки використанню складних і різноманітних робочих інструментів і різних систем обробки в залежності від географічних умов. Досягнення землеробства в поєднанні з великими площами пасовищ і сіножатів були основою для розвитку кочового скотарства. Допоміжними галузями господарства стала торгівля – бджільництво, мисливство, рибальство [14, с.105]. Роль ремесла в Київській Русі важко переоцінити. У певний період існує близько 60 видів ремесл, таких як металообробка, гончарство, ювелірні вироби та ткацтво. Організація ремесла відображала розвиток феодалних відносин. Ремісники поділяються на міських, сільських та вотчинних. Сільські ремесла відносно прості, з меншою кількістю різновидів і нижчою якістю. Найбільш розвинені ремесла — металургія та обробка заліза. Поступове відокремлення ремесла від землеробства, диференціація ремісничих професій, концентрація й організація ремісників призвели до підйому торгівлі та розвитку міст. Процвітання Київської Русі сприяв також той факт, що її територія була вкрита мережею важливих міжнародних торгових шлях

Отже, протягом X – XIII ст розвиток сільського господарства вступив у новий етап. З IX – X ст., на початку становлення Давньоруської держави, землеробська техніка базувалася на вузьколопастних і широколопастних плугах, найбільш поширеними були польові культури, особливо ярі та озимі посіви пшениці, але їх не можна було використовувати для постійних озимоярих сівозмін, тобто не може забезпечити ефективну двопільну та трипільну систему землеробства. Крім того, через малу кількість використаного борошна не створювали міцних умов для виробництва хлібобулочних виробів і постачання їх на внутрішній і зовнішній ринки. Щодо домінування перетинчастого матеріалу та низького виробництва борошна у IX-X ст. Були також продемонстровані результати, необхідні для сушіння зерна в пекарнях [20 с. 162].

Із запровадженням агротехніки розпочалося вирощування видів рослин, що забезпечило систему землекористування з регулярною сівозмінною озимих і ярих культур, заміною плівкових посівів голими зерновими, для яких необхідний був глибокий обробіток ґрунту. Біологічні властивості цілнозернових видів забезпечують високі виходи борошна, зниження витрат на переробку та можливість екстенсивного сушіння в бочках. Завдяки впровадженню плуга на величезних чорноземних просторах України з виходом до вододілів можна було вирощувати голі зернові культури. На підставі археологічних спостережень і картографування розміщення лемішів як частини плуга узгоджується в часі та просторі зі знайденою на пам'ятці голою пшеницею. Тому, крім старих оброблюваних земель, поступово формуються нові оброблені земельні фонди. У складі продовольчих культур набули поширення й інші зернові культури: ячмінь, овес, просо, а також технічні та олійні культури: льон, коноплі та жито.

Провідною галуззю промисловості є металургійна металургія, яка разом із сільським господарством становить основу економічного розвитку країни. З болотної руди добувають залізо. Його виплавляють у спеціальних печах. Як правило, решта цього виробництва закріплено за межами міст. Вироби зі сталі

використовуються в Русі. Горн, у якому виплавляють чавун, називають чавуноплавильною домною, тому що під час плавки в нього нагнітається ненагріте повітря. Після виплавки отримували губкоподібний шматок заліза – так звану Критію. Потім його багаторазово кують для видалення шлаку. Сталь в основному використовується для зварювання лез або робочих частин інструментів, виготовлення зброї тощо. До категорії залізних виробів відносяться близько 150 найменувань: ремісничі знаряддя, зброя, хатне начиння, спорядження коня, спорядження вершника, окремі види ювелірних виробів [8, с. 232].

Ковальські знаряддя були настільки досконалими, що практично не змінювалися й пізніше. У деяких виробках висока якість металу доповнюється функціональною досконалістю та художнім оздобленням форми. Ремісники володіли всіма відомими в середньовіччі техніками обробки кольорових металів (золотом, сріблом, міддю): литтям, кресленням, скануванням або філігранню, технікою зерня, емалі, лиття свинцем і оловом. Відомі залишки кількох ювелірних майстерень, але основним джерелом інформації є матеріал із численних скарбів, до складу яких входять різноманітні оригінальні вироби. Але найбільший обсяг продукції на ринок постачала гончарна промисловість. В добу Київської Русі це були переважно круглі посудини – найчисленніша категорія знахідок і обов'язковий атрибут культурного шару всіх поселень. Цей виріб ручної роботи містить найкращу доступну інформацію про хронологію археологічної пам'ятки чи окремого об'єкта [8, с. 211].

Високого розвитку досягли будівельні ремесла Київської Русі: столярно-мулярне, цегельне (основне) і вапняне виробництво. Житлові та господарські будівлі, численні християнські церкви, оборонні стіни навколо міст і замків будували з дерева. З дерева також виготовляють різні предмети побуту: вози, сани, човни, меблі, тарілки. Практичність більшості виробів з дерева визначає їх художню довершеність. Тесляр чи столяр — це також вмілий різьбяр. Для кам'яного будівництва потрібні різні спеціалісти – архітектори-будівельники, муляри, вапнярі тощо. Крім того, з каменю виготовляють жорна,

дрібну пластику (хрести, ікони, ливарні форми), архітектурно-декоративні деталі (карнизи, капітелі, деталі порталів тощо), жорна. У галицькій, чернігівській та володимиро-суздальській архітектурі застосовувалася техніка білокам'яної кладки з різноманітними декоративними елементами (Сніжко, І. А. (2015). Культура давніх слов'ян та Київської Русі.

2.3 Культурний поступ Київської Русі за часів Ярослава Мудрого

Високий підйом культури Київської Русі був зумовлений великими змінами в усіх сферах суспільного життя — розвитком феодальних відносин, утворенням Давньоруської держави, відокремлення ремесла від землеробства, появою міст, відродженням культури та ін. . Активізація та розширення торгівлі, міжнародних контактів, запровадження християнства. Нові явища і процеси в давньоруській культурі є не тільки сумарним результатом суспільних сил і факторів, а й позитивним самостійним чинником, що впливає на всі сфери життя, тобто культура є і об'єктом, і суб'єктом. історичний розвиток.

Культурний феномен Київської Русі має такі особливості:

1. Домінуючий вплив християнства на розвиток матеріальної культури та духовної культури.
2. Опорно-творче переосмислення візантійської традиції, знань і права. Християнство сприяло поширенню візантійського впливу в усіх сферах суспільного життя і культури, особливо на початку християнізації.
3. Вплив Візантії на розвиток російської культури був значним, але не вирішальним, оскільки все у Візантії творчо переосмислювалося та якісно змінювалося під впливом місцевих традицій у процесі «рабства». Східні слов'яни мали культурний ґрунт, який увібрав багатовікові традиції, вироблені на місцях і збагачений впливом сусідів.
4. Культура вимушено вдосконалюється і виникають нові культурні явища.

5. Виникнення та становлення Давньоруської держави сприяло неабиякому прогресу східнослов'янської культури та збагатило її новими досягненнями, тобто створення власної держави сприяло формуванню культури не запозиченої та не чужої. Вплив, вона склалася як сама культура Київської Русі і здатна впливати на культуру інших народів [31].

Описаний літописцями образ Ярослава Мудрого, його багатогранна політична і культурна діяльність, стиль державної діяльності, любов до книги та вища освіта – усе це дає підстави стверджувати, що така людина могла стати письменником. Крім того, дослідники відзначили два твори, в написанні яких брав участь великий київський князь – “Правду Ярослава” та “Заповіт Ярослава Мудрого”. Саме тому, що він написав деякі книги, люди називали його “мудрим”. Крім того, значним є також вплив Ярослава на твір Іларіона “Слово про Закон і Благодать”. Є таке твердження: “Завдяки такому князеві і такому очевидному інтересу до книги ми сьогодні можемо з упевненістю сказати: витоки першої Національної бібліотеки України та першої Спілки українських письменників походять саме від Ярослава Мудрого”. Очевидно, така стаття дослідника містить певне перебільшення, але в цілому можна говорити про участь Ярослава Мудрого в літературному процесі та характеризувати його як письменника свого часу. [10 с. 149]

Києворуська література в Києві часів Ярослава Мудрого стала основою для формування книжної літератури різних народів, особливо не лише українців, а й росіян та білорусів. Як писав Л. Гумільов, “великороси, білоруси й українці мали такі самі стосунки з давньою Руссю, як італійці з римлянами, з тією лише різницею, що останні знайшли нову. Пануюча культура — католицизм, а Русь, нащадки римлян, зберігають давню Православну Церкву, яка визначає напрям їхньої нації, а тим самим і їхню історичну долю” [24 с. 613]. За часів Ярослава Мудрого Київ був центром приналежності багатьох племен, високої духовності та культури. Тут сформувалася традиція — політична, економічна, культурна, книжкова — з настановами, що відрізнялися по всій могутній імперії. Тогочасні

російські патріархи поважали і шанували свій титул “всеруський”, що було яскравим доказом і підтвердженням прагнення до об’єднання Русі як національно-духовного цілого. Це творення і збереження засад та ідеальної парадигми києво-руського світогляду на основі свідомості російської єдності.

Розвиток книговидання доби Ярослава синтезували традиції духовної та культурної спадщини Русі та Візантії, сформувавши філософію та екзистенціалізм, де домінував християнський світогляд. Вирішальними серед них є питання особистого буття, особливо свободи волі, свободи віри тощо, які осмислюються через образи та символи, наприклад, у «Законі про Закон та Благодать» Іларіона Київського - основний текст епохи Ярослава, його національна політико - релігійна та культурна платформа.

Книговидання на чолі з Ярославом Мудрим була естетичним утворенням, яке змістом і особливостями розвитку відрізнялося від пізнішої літератури. Вона має безперечне суспільно-політичне значення. Насправді всі твори породжені певними суспільними явищами та історичними подіями. Давньоруські пам’ятки мають важливе суспільне значення, є носієм і втіленням національної ідеології, художньо-естетичних цінностей Київської Русі. Художньо-естетична творчість цього періоду не була статичною, а перебувала в безперервному творчому динамічному процесі. Розвиваються і змінюються уявлення про світ, форми творчого осмислення дійсності, способи художньої інтерпретації фактів історичного буття. Новизна книгописання визначалася впливом християнської та візантійської літератур [65 с. 36].

Насправді цей літературний період можна визначити як період, у якому розвивалися два паралельних і взаємодоповнюючих процеси. Перший – переклад і трансплантація візантійсько-болгарської літератури на руську основу, пристосування її до умов, вимог, потреб і смаків нового культурного простору. Друге – створити оригінальну російську літературу з християнськими тенденціями. Перекладна література живить оригінальний твір художніми засобами і формою, збагачує оригінальний твір за стилем, жанром і тематикою. Тому руські культурні традиції вплинули на спосіб перекладу християнської

книжності. Загалом, це літературний стиль XI-XII ст. Для нього характерне гармонійне поєднання монументалізму та декоративності [22 с. 374].

Князь Ярослав продовжив справу батька в розвитку духовної освіти. Софія в Києві стала головним центром цієї політики. Ярослав Мудрий заснував тут школу та побудував скрипторій, де працювали перекладачі та переписувачі книг для благоустрою та становлення церкви. Сам Ярослав, мабуть, теж володів перекладацьким мистецтвом. Деякі дослідники вважають, що цей благовірний князь був представником нового покоління грамотних християн, які отримали освіту у володимирських школах. Науково доведено, що більшість книг, перекладених з грецької та інших іноземних мов, є церковними, богослужбовими книгами. У той же час на Русі поширювалися також академічні трактати з історії, філософії, права і природничих наук. Були створені книжкові майстерні в Києві та інших російських містах: Великому Новгороді, Чернігові, Полоцьку. Софійський скрипторій – досить потужна книжкова студія. Деякі вчені підраховали, що в Русі щороку пишеться до 50 книг, більшість з яких потрапляє в скрипторій собору Святої Софії. Це й не дивно, адже перший літопис був складений у Києві в 1037-1039 рр. за часів Ярослава (ймовірно, з його ініціативи). Вчені називають його найдавнішим. Це початок писемної історії давньоруського народу. Бібліотека благовірного князя є чи не найбільшою книгозбірнею світу [23]. Більшість писемних книг знайдено по всій Русі, наприклад Остромилове Євангеліє, яке було складене за наказом новгородських чиновників

У науковій літературі є багато праць про культурне життя Київської Русі X—XIII ст. Дуже добре організовано. Досить навести історичну згадку про Кия, який, за словами ченця Нестора, “пішов до Візантії і прийняв великі почесті від візантійського царя” [22, с. 134]. Міжнародне визнання було досягнуто в епоху Аскольда. Його правління (помер у 882 р.) стало славною сторінкою ранньої російської історії, коли молода держава вийшла на світову арену, здобула загальне визнання, утвердилася як невід’ємна частина середньовічного універсалізму. Варто зазначити, що за правління Аскольда до складу земель

Київської Русі входили простори, ліси, південно-західна частина дреговичів та північні області (зокрема місто Чернігів). На території проживають кривичі, в'ятичі, радимичі та сіверяни.

Доба Ярослава Мудрого стала золотою добою в історії Київської держави Руської та її літератури. Це був період активізації політичних і економічних процесів, міжнародної політики і дипломатії, централізації руської землі, церкви, літератури, духовного розвитку, формування нової християнської особистості. Кожне досягнення держави Ярослава Мудрого було на часі.

Новий етап у розвитку монументальної архітектури Русі являє собою архітектура “Ярославового міста” в Києві. У цю епоху руська стародавня архітектура набула яскравих національних рис. Про це свідчить собор Святої Софії (1037 р.) — шедевр архітектури першої половини XI ст. Велична і гармонійна архітектурна форма та розкішне внутрішнє убрання храму захоплювали сучасників.

Митрополит Іларіон, який був свідком будівництва собору, писав: “Церква ця дивовижна і слава для всіх навколишніх народів, бо вона не з’являється по всій півночі землі від сходу до заходу”. Дуже точно висловив враження Б. Греков. собор дарує сьогодні: “Коли переступаєш поріг Софійського собору, відразу потрапляєш у його атмосферу величі та пишноти. Внутрішній простір його величні розміри, суворі пропорції, розкішні мозаїки та фрески вразять вас своєю досконалістю, перш ніж ви встигнете побачити всі деталі та зрозуміти все, що хотів висловити творець цього найбільшого твору архітектури та живопису” [16, с. 14]

Крім Києва є монументальні споруди першої половини XI ст. Вони будували і в інших містах Київської Русі. У Полоцьку та Новгороді за прикладом Києво-Софії було збудовано однойменний собор (1045-1050). У Чернігові за наказом Мстислава, брата Ярослава Мудрого, розпочато будівництво англіканського Спаського собору, за архітектурним стилем подібного до Десятинної церкви. Це велична споруда з трьома залами і вісьмома колонами, з п'ятьма ванними кімнатами нагорі.

Київ як столиця в добу Ярослава Мудрого пережила багато позитивних змін. Порівняно з часами Володимира площа міста збільшилась у сім разів. Один за одним будували монастирі та церкви, стаючи центрами культурного розвитку та поширення наукових знань. В останні роки свого життя Ярослав намагався вирішити болючу проблему престолонаслідування. Принцип лордства, тобто старшої влади в родині, є основою запропонованого ним механізму престолонаслідування. Щоб уберегти нащадків від кривавих усобиць, Ярослав незадовго до смерті розділив Київську державу між синами: старшому Ізяславу дісталися Київ, Туров, Новгород і Пруссія Пскков, Святослав - Чернігів, Муром і Тмутаракань; Всеволод - Переяслав і Ростов; Ігор - Володимир Волинський; В'ячеслав - Смоленськ. У разі смерті київського князя великокнязівський стіл переходив до старшого сина, що, на думку Ярослава, давало змогу уникнути сімейних чвар, оскільки кожен нащадок мав можливість князувати в Києві. [2, с. 56]

У північно-західному куті знаходиться вежа, що нагадує собор Святої Софії, а навпроти розташований Баптистерій.

У другій половині XI ст. У багатьох давньоруських містах поширюється культове будівництво. У цей час було засновано монастир і в ньому збудовано новий кам'яний храм. У Києві це були Дмитрівський (пізніше Михайлівський Золотівський), Михайлівський Видубський, Печерський, собори монастиря [57 с. 178].

Виник новий тип монастирських храмів, який у XII столітті стане типовим для всієї Русі. Його першим зразком стала Успенська церква Печорського монастиря— хрестоподібна шестистовпна тринавна будівля з банею у верхній частині. Зі сходу нава завершується гранчастою апсидою, із заходу — нартексом, над яким розташовані хори. Інтер'єр храму прикрашений фресковим розписом і мозаїкою, різьбленими кам'яними плитами, а фасад прикрашають неглибокі ніші. За даними Печорської патріархії, Успенський собор був побудований грецькими майстрами.

Масштабна монументальна архітектура останніх десятиліть XI ст. Поширений на Переяславщині. За літописними даними, у Переяславі близько 1089 р. подвір'я єпископа. Архітектурною головною частиною є храм Св. Михаїла, прикрашена мозаїкою, фресками та фаянсовими плитками. Неподалік знаходиться єпископський палац, який не менш пишній. Крім мозаїк і фресок, в його оздобленні широко використовувався мармур і інкрустовані шиферні панелі.

Міста, що входили в адміністративну систему Київської Русі також трансформувалися. В них відбувся культурний розвиток. Для міста Володимира прийняття християнства дало початок зміні ідентичності та сприйняття міста. Так, було в місті збудовано нові церкви, монастирі, що стали центрами культурного, освітнього та релігійного розвитку населення Русі. Самобутність Чернігова в час правління Ярослава Мудрого демонстрував собор Святої Софії та чернігівська архітектурна школа. У Переяслові засновано монастир Пресвятої Богородиці, а також розвивався іконопис. Засновані школи в містах, дозволи увіковічнити стиль Київської Русі у роках [42, с. 235].

В інших містах держави також помітні архітектурні здобутки. Для Новгород – це будівництво собору Св. Софії, у Ярославлі споруда церкви Іллі Пророка і Спасо-Преображенського, у Смоленську будівництво Успенського собору. В кожному місті використовувалися унікальні технології будівництва, що робило архітектурні пам'ятки не схожими на інші. Так, для будівництва в Новгороді славиться використанням цегли та включенням візантійських і слов'янських архітектурних традицій. А церква Іллі Пророка, що в місті Ярослав, славилася своїми цибулевими куполами та складними графічними фресками [4, с. 247).

Можна помітити, що міста Київської Русі були схожими за стилем та типом будівництва, але й мали значні відмінності. Вплив візантійського та слов'янського стилей були помітними для кожного з міст. Іншою подібністю була роль релігії у формуванні культурної та мистецької ідентичності міст.

2.4 Релігійне життя та вплив церкви на суспільство

Київська Русь, як справді велика й могутня на той час країна, продемонструвала основу української (слов'янської) єдності, що базується на православ'ї, духовності та високих ціннісних ідеалах. Попри подальші міжусобиці між князями, шейхами та президентською владою, український народ завжди знаходив у собі мобілізуючу силу піднятися з колін, з руйнації, з руїни та попелу. Яка невидима сила дозволяла йому знову і знову наполягати на своєму? Незважаючи на сімдесят років атеїстичного переслідування та протистояння та майже тридцятирічний ідеологічний плюралізм, православна церква тільки у 21 ст. знайшла ідеологічні основи, на якій можна було б побудувати українську національну концепцію та ідеологію. Православна віра є наріжним каменем державності України.

Вирішальним об'єднуючим фактором була церква, яка відіграла центральну місію – духовну і політичну – на території держави, центру “всієї Русі”. Ярослав Мудрий продовжив традицію князя Володимира і утвердив національний характер Руської Православної Церкви в її характері та спрямованості. Вирішальним аргументом на підтримку цього є церковнослов'янська обрядовість і слов'янська обрядовість. Візантія намагалася панувати над новохрещеною Руссю, але це не становило загрози політичного поневолення. Натомість обидві сторони зацікавлені у партнерстві. В образі Візантійської імперії, яка мала високий політичний, культурний і церковний рівень, Ярослав Мудрий бачив національний ідеал, до якого прагнув. У 1051 р. Ярослав Мудрий спробував націоналізувати руську церковну ієрархію, претендуючи на рівноправну конкуренцію з Візантією. Ярославу Русь бачила Візантія як суперника і її прагнення розвинути до рівня Візантії. Руський князь прагнув знайти ідеологічне виправдання своїм амбіціям. Одним із найяскравіших свідчень є активне поширення в руській літературі апокрифічної розповіді про апостола Андрія I, який прийшов на Київські гори і передбачив тут “поширення благодаті Божої” і появу “великого Бога” [54 с. 23].

Ярослав Мудрий завершив церковну організацію руського християнства. Ці літописи засвідчують початкове будівництво монастиря і відповідних йому монастирських церков: Святоюрського і Святоїрининського монастирів, а також початок Києво-Печерського монастиря. Нестор наголошував на будівництві храмів Ярославом, а Іларіон особливу увагу приділяв просвітницькій діяльності князя. За часів Ярослава було урочисто відкрито найдавнішу і найважливішу пам'ятку українського звичаєвого права – Руську правду. Князь вніс значні розширення та доповнення до Володимирського уставу. Правосуддя Ярослава було надзвичайно гуманним і не було смертної кари. Суди під час його правління передбачили, що ті, хто відбуває покарання, можуть бути виправдані перед громадою. У Статуті Ярослава визначено коло повноважень церковних судів, особливо митрополичого, якого у Володимирському статуті немає. Слід підкреслити, що канонічне право часів Володимира і Ярослава не базувалося на засадах візантійського чи західноримського права [90 с. 4].

Варто зазначити, що за князювання Ярослава Мудрого, ймовірно, пов'язане з поглибленням християнізації на руських землях, почала формуватися ідея богообраності Русі. Тепер у столиці Давньоруської держави з'явилася споруда, подібна до Константинополя. Тобто реалізацію “міфу” слід приписати Володимирі та князю Ярославу. Повертаючись до думок князя Ярослава, можна відзначити – далі в “Слові про Закон і Благодать” він порівнює його з Соломоном: Ярослав зробив у Києві те саме, що Соломон зробив у Єрусалимі: збудував нові кріпосні стіни з чотирма воротами. а центральне “місто” — величний храм [75 с. 219].

Тому у свідомості будівничих прототипом київських Золотих воріт був не лише Константинополь, а й Єрусалим. Це показує, чому вони є не лише головними героями процесії, а й святими. Вони неначе запрошували Ісуса Христа увійти до Києва, як колись увійшов до Єрусалиму, і благословити місто столу і землю Руську [59 с. 78].

Протягом століть ідея Другого Єрусалиму, києвоцентризму була забута. Лише за часів козаччини богослови знову почали його вивчати. Згадки про Єрусалим у русі знаходимо в посланні митрополита Йова Борецького “...Богом спасений град Київ, другий Єрусалим руськи”». Слід також відзначити той факт, що саме в цей період Київ утвердив статус другого (руського) Єрусалиму, який з волі Божої, як і єврейський Єрусалим, витримав “терпіння” невіруючих [75 с. 227].

Очолити молоду християнську державу, Ярослав Мудрий бачив у церкві могутню об’єднуючу силу нації, і вписав ідеали Софіївського собору та книжкові пам’ятки. Руські літературознавці розуміли софістику як мудрість, сукупність доступних людині Божих енергій, хоча сам Бог залишався для неї незбагненим. Саме за часів Ярослава Мудрого образ Софії утвердився в руській літературі, архітектурі та іконописі. Відтоді Софія стала трактуватися як символ світла, божественної основи творіння. Автор цієї книги бачить у Софії світ, у Софії — божественну сутність, у Софії — “творіння” (дійсність), у Софії — божественне. Софізм ярославської літератури виражається в образах, у внутрішній сутності яких нерозривно й гармонійно поєднані руська та християнська традиції [56 с. 428].

Монументальне будівництво Ярослава Мудрого відповідало політичним і внутрішнім успіхам Русі. Цей благовірний князь був великим будівничим храму Божого. Літописець описав особливі обдарування цього княжого будівничого: “Ярослав заложив місто – великий Київ, місто з золотими воротами», збудував також церкву Святої Софії, церкву Премудрості Божої, митрополію, як а також Золоті ворота, Кам’яна церква та Благовіщенська церква. Не менш мудрий великий князь Ярослав і збудував церкву Благовіщення на міських воротах, щоб сьомим святим Благовіщенням Господнім і молитвами Пресвятої Богородиці та Архангела завжди радувати місто. Після цього він звів монастир святого Георгія Побідоносця та монастир Св. Ірини” [56 с. 511].

Князь Ярослав розумів значення Києва. Тепер Ярослав Мудрий подвоїв славу свого батька, збудувавши великий Софійський собор. Руська церква, особливо собор, стає не просто собором, вона стає центром ділянки, на якій вона будується. Біля нього зосереджувалося все життя міста, біля нього жили пани та князі. Якби Київ пішов за Константинополем, то й інші міста держави наслідували б приклад Києва. Так почалося будівництво нової церкви в Петербурзі. Полоцьк і Софія в Новгороді. Серед київських шедеврів, споруджених Ярославом Мудрим, — меморіал собору Святого Петра. Ірина, покровителька небес для дружини принца Інджігеди. Храм побілений і прикрашений мозаїкою. Початок XIX ст. Археологи виявили фундаменти ще одного храму, розташованого біля собору Святої Софії. Археологічні дослідження показують, що його стіни були багато прикрашені розписом і мозаїкою, а підлога була вкрита тонкими полив'яними плитками різних кольорів [83 с. 162].

На берегах Дніпра благовірний князь Ярослав буквально збудував “Новий Константинополь”, до складу якого входили Софійський собор, Золоті ворота та храми св. Ірини й св. Георгія та ін. та ін. Цей благовірний князь справді втілював ідеологію, яка ототожнювала Київ із Константинополем. Німецькі хроністи другої половини одинадцятого століття були не без значення. Адам з Бремена називав Київ «красою Сходу» і «суперником Константинополя» [18]. Насправді, важко не помітити схожість Золотих воріт Ярослава з подібними воротами в Константинополі. Візантійська столиця славиться церквою Святого Іоанна. У Києві збудовано Софійський собор і Софійський собор.

Цей благовірний князь любив красу храму як зовнішню, так і внутрішню. Він також не був байдужим до церемоніальних законів і ритуалів. У його часи обрядовий розпорядок був упорядкований з урахуванням національних особливостей.

Князювання Ярослава ознаменувалося налагодженням руського чернечого життя, яке тільки почалося за князювання Володимира. Уже в 1051 році, за правління Ярослава Мудрого, літописи розповідають про виникнення

головного монастиря Русі - Києво-Печерського [9]. Його засновником був староста петербурзької церкви. Іларіона, апостола Берестейського, близького сподвижника і священника князя. Князь Ярослав часто любив приходити до святого Іларіона, щоб отримати настанови та поради. Взагалі майбутній руський святий мав значний вплив на благовірного князя і був його радником не тільки в церковних, а й державних справах. Іларіон також був найближчим сподвижником князя у справах народної просвіти і навіть брав участь у створенні кодексу Руської Правди.

Почесний князь Ярослав Мудрий був настільки вражений подвигами руського Іларіона, що не сумнівався, що той зможе зайняти посаду митрополита після смерті присланого грецького митрополита Феоппута. Літописець датує 1051 роком подію сходження на Київський митрополичий престол преподобного Іларіона, “мужа доброго, книжного, постного”. Так вчинив благовірний князь не випадково. Він бажав захистити свою країну від явного і могутнього впливу Візантії та зробити Київського митрополита більш незалежним від Константинопольського Патріарха в церковному управлінні[16 с. 423].

У цьому випадку Ярослав наслідував приклад візантійських імператорів і відігравав ту роль, яку вони відігравали церковно, але його рішення також було викликом константинопольському патріарху, який залишав за собою право призначати руських митрополитів. Він також розширив повноваження Київського митрополита шляхом канонізації шанованих національних святих. Він наполягав на канонізації княгині Ольги, а також Федора та Івана, убитих язичниками в Києві в 988 році, як святих. За правління Ярослава рівноапостольний князь Володимир і його сини Борис і Гліб не були повністю канонізовані. Проти цього виступив грек Міторос. Константинопольська Церква цілком розуміла, що слава і шанування місцевого святого призведе до певної унікальності Київської митрополії. Греки вже бачили цю тенденцію, коли призначили київським єпископом російського митрополита Іларіона.

У роки князювання Ярослава Мудрого ранньофеодальна імперія – Київська Русь – досягла чи не найвищої точки свого економічного злету й політичної могутності. Внесок князя в розвиток руської державності важко переоцінити. Часи його князювання в Києві позначилися посиленням держави, зміцненням кордонів Київської Русі, інтенсивним будівництвом і прикрашанням міст, піднесенням сільського господарства й ремесла, сільських та міських промислів, внутрішньої й міжнародної торгівлі. Саме за сприяння князя Ярослава культурний розвиток України-Русі піднявся на якісно новий рівень. Сталися суттєві зміни у світогляді русичів, розпочалося їхнє входження в європейський культурний світ через опанування писемності, розвиток освіти й естетичних традицій візантійської культури, для якої були характерні урочистість, шляхетність, пишність, витонченість. Ярослав був володарем усієї Руської землі. За його правління ранньофеодальна імперія Київська Русь майже досягла найвищої точки економічного піднесення та політичної могутності.

Його князювання в Києві характеризувалося зміцненням держави, зміцненням кордонів Київської Русі, інтенсивним будівництвом і благоустроєм міст, піднесенням сільського господарства і ремесел, сільської та міської промисловості, внутрішньої та міжнародної торгівлі. Саме за сприяння князя Ярослава українсько-руський культурний розвиток піднявся на новий рівень. Великих змін зазнав світогляд русичів, входження яких у європейський культурний світ відбулося завдяки майстерності писемності, розвитку освіти, урочистій, благородній, пишній і вишуканій естетичній традиції візантійської культури. Мистецтво також активно розвивалося з розвитком народної творчості, професійного мистецтва, релігійної та світської літератури, архітектури та монументального живопису, іконопису, хорової та інструментальної музики. Він справді був гідним продовжувачем святої справи свого батька Володимира.

Сільське господарство — головна галузь економіки Київської Русі. Особливо важливим є сільське господарство за часів Ярослава Мудрого. Це відбувається завдяки використанню складних і різноманітних робочих

інструментів і різних систем обробки в залежності від географічних умов. Досягнення землеробства в поєднанні з великими площами пасовищ і сіножатів були основою для розвитку кочового скотарства. Високого розвитку досягли будівельні ремесла Київської Русі: столярно-мулярне, цегельне (основне) і вапняне виробництво. Житлові та господарські будівлі, численні християнські церкви, оборонні стіни навколо міст і замків будували з дерева.

Безцінним був внесок Ярослава Мудрого у зовнішню політику та дипломатичний розвиток Київської держави. Ярослав постійно укладав нові союзи і розвивав міждержавні відносини, не даючи зміцнюватися жодній країні, а навпаки, максимально збільшуючи авторитет Руської держави. Міжнародні зв'язки Київської Русі в основному розвивають відносини з країнами Центральної та Західної Європи, Візантією, Хозарією, Волзькою Болгарією та іншими країнами.

РОЗДІЛ 3.

РОЛЬ ЯРОСЛАВА МУДРОГО В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

3.1. Вплив Ярослава Мудрого на формування держави та суспільства

Суспільство постійно демонструє свою потребу в дослідженні історії Київської Русі та її держави загалом. Згідно з проведеними соціологічними дослідженнями, переважна більшість громадян Сходу та Заходу вважають тему Київської Русі дуже важливою для розуміння української історії (80,6% та 83,6% респондентів відповідно) [58]. Ця вимога не в повній мірі відображена в державній пам'ятній політиці. Для оновлення та пояснення історичної історії Київської Русі вживаються лише контекстуальні заходи. В українському суспільстві ще не до кінця сформувалися поняття власної історичної наступності та самобутності. Тому основна частина суспільства просто розуміє важливість політичної демократії, демократичних цінностей і національних стратегій розвитку. Над політизованість цієї частини суспільної свідомості стала джерелом соціальної напруги та чинником суспільної дезінтеграції через суперечливі, а часом і несумісні оцінки цінності та значення історичних подій та постатей.

Статистична інформація про зміни суспільно-політичних уподобань в Україні багата. В Україні на науковому рівні ставлення українського суспільства до персоналій та пріоритетних подій державного періоду Київської Русі досліджувалось переважно в рамках різноманітних заходів та проєктів, спрямованих на розвиток національного діалогу. До справи підключилися соціологічні служби, політологи та філософи. У 2014 році результати дослідження “Ініціювання національного діалогу в Україні”, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучерева та Соціологічною службою України «Ukrainian Sociology Service» за завданням Міжнародного центру перспективних досліджень, підтвердили, що історична пам'ять є незначні відмінності. в регіональних вимірах моделей. Однією з найбільш

позитивно оцінених громадянами різних регіонів України історичних подій є Хрещення Русі у 988 році. Так зазначили 74% респондентів. Подія Хрещення Русі розглядається здебільшого позитивно українцями різних регіонів [61].

Водночас варто зазначити, що про цю подію української історії в різних регіонах України значно більше позитивних відгуків, ніж негативних. Найвищий рейтинг у Волині (88%), а найнижчий у Києва (62%). Серед політичних діячів, оцінених найбільш позитивно серед 18 респондентів, українці включають князя Ярослава Мудрого (33%), князя Володимира Великого (31%) [61] (Додаток Б).

У актуальному дослідженні 2022 року соціологічна група “Рейтинг” у рамках проекту “Народний ТОП” продовжує дослідження видатних українців в історії. За допомогою відкритих запитань респонденти називали імена знаменитостей, які, на їхню думку, заслуговують на цей рейтинг, не отримуючи жодного списку чи підказки. Тарас Шевченко знову лідер рейтингу Народного ТОПу (63,9%). У п'ятірку найвідоміших в Україні також увійшли Володимир Зеленський (29,8%), Леся Українка (19,6%), Богдан Хмельницький (17,3%), Степан Бандера (12,8%), Михайло Грушевський (11,6%), Іван Франко (10,1%), Іван Мазепа (8,8%), В'ячеслав Чорновол (8,7%) і Валерій Залужний (7,7%).

Персонами другої десятки є Григорій Сковорода (6,7%), Василь Стус (3,4%), Володимир Великий (2,6%), Ярослав Мудрий (2,5%), Леонід Кравчук (2,5%), Іван Силко (2,4%), Віталій Кличко (2,2.) %), Олександр Усик (2,2 %) , Андрій Шевченко (1,8 %) і Петро Сагайдачний (1,8 %).

Важливим елементом у рамках дослідження є висока оцінка постаті Ярослава Мудрого, який протягом багатьох років займав провідне місце в соціологічних дослідженнях як видатного діяча українського народу та культури. У результаті рейтинг Ярослава Мудрого змінюється з 3,8% у 2012 році до 2,2% у 2022 році.

У період з 2000 по 2022 роки журнальні та газетні публікації, присвячені пам'яті Ярослава Мудрого, виходили зрідка, і їх вихід був залежний від

наявності іменних дат чи подій історії. В основному це інформація про проведені наукові та культурні заходи, пам'ятні заходи тощо. Окремий комплекс джерел становлять документи особового походження. Ці документи вирізняються типовістю, специфічністю та різноманіттям публікацій за тематичним змістом. Тому використані нарративні джерела представлені творчими науковими матеріалами, листами, спогадами, щоденниками тощо. Зокрема, це твори та спогади відомих громадських діячів, учених М. Драчоманова, І. Франко, М. Грушевського та інших творців української суспільно-політичної думки. В Україні збереглася велика кількість старовинних гравюр, які є одним із джерел національної пам'яті та є документальними пам'ятками періоду Київської Русі.

Український народ, навіть протягом тривалого періоду перебування під чужим пануванням і без власної держави, зберігав і розвивав правову традицію національної держави і завжди виявляв прихильність до держав і правових традицій Західної Європи. Національна правова традиція українського народу тісно пов'язана з формулюванням “багатовікова історія українського державотворення”, важливою частиною якої є багатовікова боротьба української нації як корінного, номінального народу за національний суверенітет. Боротьба за право створити свою країну. Народження, становлення та розвиток національної держави – довготривалий і складний процес. Ярослава Мудрого можна поправу вважати одним із зачинателів української державності.

Як вдало зазначив В. Ф. Нестерович, українське державотворення – це багатовіковий складний процес зародження, розвитку та становлення України як суверенної, незалежної, демократичної та правової держави, в основі якого лежить низка тісно пов'язаних зовнішніх і внутрішніх етнічні, територіальні, політичні, правові, соціальні, економічні та культурні фактори [62, с. 14]]. Становлення української держави пов'язане з такими процесами, як становлення та становлення основних інститутів державної влади, інститутів місцевого самоврядування, формування та розвиток правової системи, визначення національних інтересів і національної безпеки. Українці, як і інші

європейські країни, виходячи зі своїх національних правових традицій, люблять свободу, завжди прагнуть мати свою державу, а в тяжкі часи її відсутності прагнуть до національного відродження. Історія України — це власне історія боротьби українського народу за національне визволення, зокрема визволення українського народу з-під чужоземного панування та здобуття національно-державної незалежності.

Водночас у суспільній свідомості вибудовувався державотворчий ряд: Київська Русь – Козацько-гетьманська держава – Українська Народна Республіка – Українська Радянська Соціалістична Республіка – Україна. У зв'язку з цим символічними місцями вважалася столиця Київ. Одним з варіантів “позитивного мнемонічного простору українців” розглядався такий: “тризуб”, “Володимир Святий”, “Ярослав Мудрий” “Софійський собор”, “Києво-Печерська лавра”, “Запорізька Січ”, “Богдан Хмельницький”, “Енеїда”, “Шевченко”, “Український П'ємонт”, “Грушевський”, “УНР”, “Бабин Яр”, “Чорнобиль”, “24 серпня 1991 р.” [44, с. 62]. Даний ряд можна доповнити актуальним тригерами, що стали для сучасного суспільства важливими: “Чорновіл”, “Помаранчева революція”, “Євромайдан”, “Небесна сотня”, “Анти-терористична операція”, “24 лютого”, “російко-українська війна”, “Володимир Зеленський”, “Збройні сили України”.

В межах історичного дослідження теми традиційно одним із найбільших переломів в українській історії стало приєднання Київської Русі до християнської культури за візантійським зразком. Історичний крок князя Володимира назавжди визначив не лише подальшу долю українського народу, а й унікальність його світогляду та мислення, про що неодноразово йдеться у працях багатьох українських мислителів. Ці цифри дають історичну перспективу для вивчення особливостей християнізації Русі та для оцінки прикладів, які переважають у гуманітарному дискурсі у вітчизняному суспільстві. Ця остання концептуальна відмінність тісно пов'язана з наміром наукових досліджень, запропонованих митрополитами Іларіоном і Нестором Літописцем, маргіналізувати язичницький зміст у києво-руській культурі.

Утвердження влади правителів Київської держави продовжувалося й за правління наступника Володимира Великого Ярослава Мудрого (1015-1054). Відомо, що князь Ярослав увійшов в історію як державний діяч, а його закони увійшли до антології “Руська правда”. Саме з політичної точки зору цей документ був дуже важливим, оскільки затверджував Київську Русь як цілісне суспільство і державу та стверджував авторитет права. Водночас Ярослав Мудрий підтримував утвердження та поширення християнської віри, підтримуючи ще не міцну церковну організацію авторитетом князівської влади. Тому за правління Ярослава Мудрого посилилася могутність держави, що безпосередньо позначилося на авторитеті правителів Київської Русі та тому можна припустити, що Ярослав Мудрий характеризувався екстравертністю - традиційним міфічним світоглядом, який зосереджується на цінностях навколишнього світу. Це можна спостерігати з його опису процесу запровадження християнства та його освітньої діяльності. Інтуїтивний спосіб сприйняття світу виявляється в його розумінні всього нового. Це проявляється в схильності і бажанні вирішувати нові завдання, навіть якщо це не приносить реальної вигоди [65 с. 217].

На основі попередніх досліджень теми можна сформулювати таблицю основних аспектів впливу Ярослава Мудрого на формування держави та суспільства.

Таблиця 3.1

Основні аспекти впливу Ярослава Мудрого на формування держави та суспільства

Аспект	Опис	Приклади
Управління та законодавство	Висококваліфікований правитель і законодавець. Виконання закону є основою розвитку	“Руська Правда” як перший писаний законодавчий акт. Регулювання прав та обов'язків різних класів

	<p>князівства.</p> <p>Найвідомішим твором є «Руська правда», яка встановлювала права та обов'язки різних соціальних груп.</p>	суспільства.
Культурна активність	<p>Підтримувати розвиток освіти та культури.</p> <p>Будівництво церков, особливо собору Святої Софії в Києві, служить архітектурним символом Русі.</p>	<p>Будівництво Софійського собору, підтримка монастирів та освітніх ініціатив.</p>
Міжнаціональні відносини	<p>Укладення міжнародних союзів, у тому числі шлюбних. Зміцнити владу та забезпечити мир з іншими князівствами та народами. Дочка Анна була дружиною короля Франції Генріха I.</p>	<p>Укладення міжнаціональних союзів, шлюб Ярослава Мудрого дочки з королем Франції.</p>
Торгівля та економіка	<p>Сприяли торгівлі та економічному розвитку. Київ є важливим торговим центром. Розвиток ремесла і торгівлі примножував багатство князівства.</p>	<p>Розбудова торгових маршрутів, розвиток ремесел та зростання економічної активності.</p>

Роль у розширенні християнства	Відіграв важливу роль у поширенні та зміцненні християнства. Будуйте церкви та створюйте релігійні організації.	Будівництво церков, зокрема Софійського собору, сприяння місіонерській діяльності, утворення єпархій та монастирів.
--------------------------------	---	---

* Складено за даними [31, 27, 65]

Найбільшої могутності Києво-Руська держава досягла під проводом Ярослава Мудрого, який у 1019 році став великим князем Київським. Під його намісництвом держава стала однією з наймогутніших в Східній Європі. Ярослав розвивав Київ як політичний центр, розбудовує місто. Численність жителів збільшилася до 1000 тис., розвивалася інфраструктура торгівлі, впроваджувалися інновації у ремесла. Для порівняння, коли туди приїхала Анна Ярославина, Париж мав близько 15 тис. мешканців [20 с. 13]. У Київській Русі з'являються перші оригінальні літературні твори, широко розвиваються освіта і культура, вперше кодифікуються правові норми. Саме під керівництвом князя Ярослава Мудрого було сформульовано перший правовий кодекс Києво-Руської держави – “Руську правду”, який став основою писаного законодавства держави [44 с. 57]. У державі Київська Русь панувала віротерпимість і повага до інших народів.

Відповідаючи на питання “Вплив Ярослава Мудрого на формування держави та суспільства” можна стверджувати, що за часів князювання Ярослава у Києво-Руській державі суспільний устрій, державна влада і право формувалися за європейськими зразками. Насамперед це добре видно з розвитку захисних механізмів Києво-Руської держави проти тиранії та деспотизму. Рання українська держава Русь розвивала демократичну тенденцію, найочевиднішим проявом якої є давньоруська традиція, яка не допускає абсолютизації влади князя.

Формування української національної традиції також зароджувалося в культурі Києво-Руської держави, де закладалися основи української писемності, мови, історії, права та світогляду. Перший руський літопис — “Повість минулих літ” і “Слова о полку Ігоревім” — це також перше дослідження української держави і права. Вони узагальнили історію та державотворчий досвід українців і русичів, дали основні орієнтири національного розвитку. У процесі становлення Київської Русі як держави в часи князювання Ярослава Мудрого формувалося й право, найважливішими джерелами якого були: звичаєве право, договори між Руссю та Візантією, князівські закони (статути, повчання, грамоти тощо). Велику роль відігравали джерела канонічного права (зокрема канонічне право Володимира Великого та Ярослава Мудрого), яке стало основою для майбутніх правових документів [93].

Давньоукраїнське звичаєве право вперше було кодифіковано Ярославом Мудрим, внаслідок чого було прийнято перший правовий кодекс — Руську Правду, який є джерелом знань для розвитку державного права на українських землях у XI-XII століття, відображає рівень соціально-політичних, економічних і культурних відносин давньоукраїнського суспільства. Розкривається загальний правовий світогляд українців щодо правових засад їх розвитку, особливості регулювання суспільних відносин [13]. У державі Київська Русь слово “правда” ототожнюється з поняттям “закон”. Водночас правова дійсність не застосовувала поняття “закон” до монарших статутів, повчань та інших юридичних дій, оскільки згідно з тогочасним уявленням право розглядалося як припис Божий, як божественна заповідь.

Правда — важливий нормативно-правовий акт, який вплинув на процес формування українського права. Становлення та розвиток української правової системи розпочинається з українського звичаєвого права, монархічного законодавства, особливо “Руської Правди” в добу Києво-Руської держави [17 с. 254]. Крім того, він також мав значний вплив на розвиток законодавства сусідніх держав, особливо Великого князівства Литовського, Королівства

Польського тощо. У науковій літературі прийнято ділити список “Руських правд” на три основні версії, пов’язані між собою за змістом і епохою. “Коротка правда” є найдавнішим варіантом “Руської правди”. Вона була написана у 1016 році Ярославом Мудрим.

Основними причинами його створення є: інтенсифікація соціально-економічного розвитку Русі, необхідність унормування суспільних відносин, особливо у сфері господарської діяльності (ремесло, торгівля та ін.), тих суспільних відносин, які потребують уточнення та конкретизації, особливо майнове і спадкове право, Визначення основного змісту сімейного права, перегляд покарань за вбивства «князів і дворян» вимагають кращого нагляду; важка політична ситуація в Росії також вимагає радикальних заходів і законодавчих обмежень, головним чином усунення язичницьких звичаїв, насильства, вбивств, крадіжок, пограбувань тощо. Великий князь Ярослав Мудрий, як правитель країни, дбав про забезпечення стабільності та мирного співіснування в суспільстві, головним чином шляхом регулювання норм кримінального права з метою захисту суспільства від злочинності або принаймні зниження рівня злочинності.

Адже Ярослав Мудрий, виходячи з досвіду правління у Новгороді, а також власної судової практики під впливом християнства переконався в небезпеці беззаконня і свавілля, які можуть зруйнувати Новгород, моральність, країну, суспільне життя [28 с. 231]. Тому Ярослав Мудрий вважав нагальною потребою держави закріпити правові норми найважливіших суспільних відносин шляхом визначення дозволів і заборон та відповідальності за їх порушення. При написанні “Руської правди” князь Ярослав Мудрий використав такі джерела: Норми давньоукраїнського звичаєвого права, створені корінними українцями: Нормативно-правові акти (Закон Руський та ін.) першого покоління київських князів; Судова практика. Всього "Коротка правда" містить 43 статті, які складаються з чотирьох частин: «Правда Ярослава» (ст. 1–18), “Правда Ярославовичів” (ст. 19–41), “Покон вірний” (ст. 42) і “Урок мостникам” (ст. 43) [30 с. 117].

Правда Ярослава в основному регулює питання кримінального права, цивільного права та судочинства (статті 1-9 містять норми про злочини проти особи, статті 10-18 про злочини проти права власності та особливості відновлення права власності на рухоме майно). Прийняття Ярославом Мудрим Руської правди сприяло організації та правовому забезпеченню соціально-економічного розвитку Російської держави в Києві.

3.2. Порівняльний аналіз правління Ярослава Володимировича з іншими правителями Київської Русі

Чи можна порівнювати правління Ярослава Мудрого з іншими правителями? Звісно так. Оскільки керування кожного можновладця має свої особливості, кожен має сильні та слабкі сторони, приймає правильні чи невірні рішення, що в розрізі часу мають вплив на всю українську державність. Так можна спів вставляти з його попередниками та наступниками. При аналізі діяльності варто врахувати соціальне становище, політичний авторитет, економічні можливості, а також характер особистості.

Тому для порівняння правління Ярослава Мудрого взято за аналіз його попередника Володимира Великого та наступника Володимира. Для ширшого розуміння проаналізовано діяльність кожного правителя.

Князь Володимир Святославич є однією з найважливіших постатей в історії нашої країни. Закарбував пам'ять про себе як хреститель Київської Русі. Звичайно, діяльність князя мала багато відношення до теренів, які нині складають росію та Білорусь. Проте більшу частину свого життя Володимир провів на українській землі, він княжив у Києві і там похований.

Град Володимир було засновано в часи князювання Володимира. На його честь воно було й названо. Це сучасна територія області Волині. Однак

поселення на цій території вже було до заснування міста. Слід також зазначити, що Волинь стала важливою частиною стародавніх часів для Володимира. Це також був один із центрів християнізації, культурної традиції та брама до Заходу.

Останні роки X – початок XI століття був складний період для давньоруської держави. Але ці роки пов'язують з культурним, політичним розвитком, нарощенням військової міці держави, а також періодом, коли Русь за розвитком прирівнюється до країн тогочасного часу [45 с. 318].

Володимир намагався зміцнити державу, але й не відкидав збройні походи. Для прикладу проведено походи у 981–983 роках на білих хорватів, ятв'гів, в'ятичів. Історики стверджують, що саме в часи Володимира було сформовано територію Київської Русі. Кордони тогочасної держави співпадали з історичними територіями східних слов'ян.

За часів Володимира проведено правову реформу. Запропоновано звід законів усного типу, що в майбутньому Нестор назвав “зеленим уставом”, який доповнив та вдосконалив “Закон Руський”, який діяв ще з часів Олега. Також проведено адміністративну реформу, що заключалася в переданні влади на місцях де правили князі не з роду князя його синам. Так було ліквідовано автономію земель, а вся влада була в руках великокняжого роду [82 с. 428].

В зовнішній політиці основний пріоритет ставився на боротьбу проти печенігів. Так було укріплено степові кордони, збудовано нові міста: Сула, Трубежа, Остра, Стугна, Десна. Ці міста відігравали важливу роль в обороні держави. Також як інструмент стабілізації та оборони кордонів використовувалися вали (“змієві вали”), що слугували перепоною для нападу печенігів.

Варто відзначити розвиток взаємовідносин з Візантією. В цьому послуговували здебільшого порідніння з імператором Візантії через шлюб з його сестрою Анною. В зовнішній політиці Володимир практикував одруження своїх дітей на європейській знаті. Такі шлюбні союзи пізніше практикуватиме і його син Ярослав Мудрий, а в деякому ступені й перевершить свого батька.

Основним здобутком часів правління Володимира можна вважати релігійну реформу. Спочатку її зміст полягав в об'єднанні на теренах Київської Русі однієї віри. Для цього князь реформував язичництво, а пізніше у 988 році християнство стало офіційною й пануючою релігією держави Русі [66 с. 182].

Після смерті великого князя Володимира (1015 р.) між його синами розгорілася запекла боротьба за київський престол. Це небезпечний симптом чергового витка феодального розколу. Але князювання Ярослава Мудрого залишилося, і він продовжив справу батька – зміцнення могутності та єдності Давньоруської держави.

Єдиний спосіб наблизитися до цієї дивовижної особистості – відчутти Ярослава як особистість. У Стародавній Русі було лише два керманічі, які могли “за обрій” ставити і вирішувати великі завдання. Це Ярослав Мудрий і його онук Володимир Мономах. Певною мірою до цього списку можна додати і батька Ярослава Володимира Святого, хрестителя Русі.

Правове оформлення давньоруської держави, що виникла, унормування відносин між князівською владою та громадянами через чіткі закони, а не на основі «звичаєвого права», як це було досі. Це складний виклик. Ярослав відповів йому Руською Правдою. Це його велике історичне досягнення [49 с. 98]

Національну мудрість Ярослава високо оцінювали його сучасники (митрополит Іларіон був першим серед слов'ян, який обійняв цю посаду і навіть прямо порівнював його з Соломоном, наймудрішим царем у Біблії). Але особливу увагу вони приділяли справам князя в галузі духовного та культурного будівництва (за правління Ярослава столиця Київ і вся країна перетворилися на високорозвинені європейські території, оскільки виявилось, що більшість населення, якщо не взагалі, Усі грамотні, не лише “еліта”, а й “прості” люди. Ярослав, який завжди був захоплений читанням, свідомо прагнув до досягнення цієї мети: він заснував у всій державі добре організоване шкільництво, створив найпотужніший на той час центр

перекладу та переписування книг при Софії в Києві. Загалом добу Ярослава можна вважати періодом “інформаційного вибуху” чи навіть періодом “інформаційної революції” в давній Україні-Русі. [41 с. 24]

Ярослав відіграв важливу роль у зміцненні країни, об’єднавши загальноприйняті на той час закони в єдину систему. Одним із видатних досягнень великого князя було створення першого писаного кодексу законів - “Руської правди”. Цей кодекс закріплював основні правові норми в епоху раннього феодалізму.

Ярослав продовжив адміністративні реформи князя Володимира, роздав синам землі та запровадив принцип старшинства в родині. Після того, як трон у піраміді князівства звільнився, кожен з братів за планом Ярослава просувався на вищі рівні, аж поки кожен по черзі не досяг вершини системи – великокнязівської влади. Ярослав сподівався уникнути внутрішніх конфліктів і зберегти цілісність країни, давши всім своїм синам можливість княжити в Києві [66 с. 194].

Ярослав продовжив адміністративні реформи князя Володимира, роздав синам землі та запровадив принцип старшинства в родині. Після того, як трон у піраміді князівства звільнився, кожен з братів за планом Ярослава просувався на вищі рівні, аж поки кожен по черзі не досяг вершини системи – великокнязівської влади. Ярослав сподівався уникнути внутрішніх конфліктів і зберегти цілісність країни, давши всім своїм синам можливість княжити в Києві.

Важливе значення мали зусилля Ярослава, спрямовані на зміцнення престижу та централізованого значення Києва. Київ у першій половині XI століття був містом з величними храмами, прекрасними царськими палацами, знатними хорами, укріпленими будинками міщан і потужними оборонними спорудами.

Не випадково західний хроніст Адам Бременський назвав руську столицю “окрасою Сходу” і “суперницею Константинополя”. Справді, якщо візантійська столиця славилася своїм собором Святої Софії. У Києві також був

побудований Софійський собор, обидва міста мали парадні золоті ворота в своїх укріпленнях. Це був скоріше результат справжньої конкуренції між Києвом і Константинополем, а не просте наслідування візантійського зразка [51 с. 17].

З ім'ям Ярослава пов'язують піднесення культури і науки в Стародавній Русі, піднесення освіти і розвиток літописання, а також швидке зростання культури руського населення.

Усі країни Європи в XI столітті прагнули встановити дружні стосунки з Київською Руссю. У середні віки ознакою могутності правлячого роду було бажання інших правлячих династій укласти з ним шлюбні союзи, що відіграло важливу роль у зміцненні політичних, економічних і культурних зв'язків між країнами. З цієї точки зору престиж великого князя Ярослава надзвичайно високий. Хіба це не ознака міжнародного авторитету, який Київська Русь утвердила за два покоління як передова і могутня держава на очах здивованої Європи. Великі подвиги Ярослава поставили давньоруську країну в один ряд з усім цивілізованим світом, дозволивши майбутнім поколінням назавжди закарбувати його ім'я в пам'яті народу і назвати його "князем мудрим". Прославився Ярослав Мудрий як дипломат і будівник, а вже потім воїн [94 с. 18].

Понад 900 років тому Володимир Всеволодович Мономах провів фундаментальні і, насамперед, успішні реформи суспільства. Його правління стало останніми роками розквіту давньої української землі та національної цілісності.

Це правління заслуговує на увагу з кількох причин. Князь мав великий успіх. Його правління та правління його сина Мстислава Великого були справжньою вершиною державної могутності Києва.

Діяльність Мономаха була пов'язана із запобіганням і розгромом східної (половицької) загрози, яка була надзвичайно серйозною для Києва наприкінці XI ст. Закріпившись у Переяславському князівстві (другому за значенням після Київського і останньому щаблі на шляху до великокнязівської влади),

Володимир Мономах став рішучим прихильником наступальної політики проти дикого степу, оскільки воно було відтоді загроза для Русі, що продовжувала нависати. Битви князя Володимира Мономаха і князя Святополка Ізяславича на початку 12 століття зупинили наступ половців, і половці здобули низку перемог і були розгромлені в боях. З цього часу половці вели вже не самостійну діяльність на землях Київської Русі, а лише як союзники одного з князів [45 с. 327].

Життя Володимира Мономаха пройшло в постійній боротьбі. Сам князь писав: “У всіх битвах я зробив вісімдесят і три великих, інших менших не пам'ятаю. З князем половцями я мирився не один і двадцять”[83 с. 542].

Діяльність кожного з князів можна спів ставити в координатах дослідження їх політики, реформ, правової системи, сили армії, релігії, військовими здобутками, впливу на Київську Русь. Саме ці параметри виділені у таблиці порівняно правління князів київських.

Таблиця 3.2

Порівняння правління князів Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха

Параметр	Володимир Великий (980–1015)	Ярослав Мудрий (1019–1054)	Володимир Мономах (1113–1125)
Політика	Розширення територій, міжнаціональні союзи.	Систематизація законодавства, управлінські реформи.	Внутрішні реформи, боротьба з роздробленістю.
Реформи	Спроби впровадження християнства, організація адміністративних	Реформи управління, розвиток освіти та культури.	Централізація влади, військові та фінансові реформи.

	одиниць.		
Правова система	Відсутність сталої системи, обрядовий закон.	"Руська Правда", законодавчі норми.	Удосконалення "Руської Правди", правові інновації.
Чисельність населення	Приблизно 1–2 мільйони.	Приблизно 5–7 мільйонів.	Приблизно 5–7 мільйонів.
Сила армії	Залежно від періоду, наймана армія та дружини.	Сучасна організація дружин та військова реформа.	Модернізація армії, утворення нових військових частин.
Релігія	Перехід від язичництва до християнства.	Підтримка християнства, будівництво церков.	Активна підтримка християнства, релігійні заклади.
Економіка	Заснована на землеробстві та торгівлі.	Розвиток торгівлі, збільшення багатства.	Удосконалення податкової системи, розвиток ремесел та торгівлі.

* Складено за даними [45. 66. 83]

3.3 Роль Київської Русі у світовому історичному контексті

Розмірковуючи про пріоритетність формування цілісної культурно-національної ідеології як ідейно-духовної сили Жулинський зазначив на засіданні з питання відновлення Софіївського собору: “Одна лише згадка про Київську Русь, Київські гори та хрещення Андрієм I, Українську Русь – немає потреби обговорити, що ми робимо в тому, скільки потенціалу вкладено в

ідеологічну систему координат для зміни суспільних установок і думок, і які духовні резерви ми можемо внести в процес національно-культурної мобілізації. звучить концепція, люди не можуть не запитати: чи наші духовно-моральні ідеали не в державі Київська Русь, а не в християнстві як духовній системі? Чи перерваний у культурній свідомості українського етносу цей духовний «часовий зв'язок», що сягає дохристиянським корінням, і традиція спільного проживання інших етносів на історичній території не дає приводу для розмови? Український етнос як етнологічний політичний стан?” [77 с. 114].

Звернення до спадщини Києва відбувається на тлі формування колективних ідей щодо формування демократичного уряду в Україні. Історик В. Литвин слушно підкреслив актуальність таких дослідницьких проєктів: “Наші знання про минуле не відрізняються від знань людини, яка вперше відвідує чужу країну. Тільки старанно і творчо переосмислюючи його, адаптуючи до певних реалій, враховуючи сучасні соціальні характеристики, воно справді може залишатися незмінним і корисним” [55, с.11].

Україна має свою унікальну історію. Українці, росіяни, та білоруси мають унікальні історичні шляхи. Не може бути “загальноруської” історії, як не існує “общеруської” (давньоруської) нації; українці, білоруси та росіяни, хоч і переплітаються, але мають свою унікальну історію та культурну спадщину; Київська Русь – перша праукраїнська держава, за цивілізаційною приналежністю Київська Русь була європейською середньовічною державою, Київська Русь продовжувала існувати на території України як Галицько-Волинська держава, яка згодом стала Литовською Руссю. Українці, як і інші європейські народи, ведуть свій початок із раннього середньовіччя (за М. Грушевським, з IV-VI ст.), українське православ'я виникло з хрещенням Русі князем Володимиром у 988 р. (всупереч концепції рос. Православ'я, Російська Православна Церква позиціонує себе як єдину Православну Церкву для всіх східних слов'ян) [34, с. 11].

Київська Русь відіграла важливу роль в історії України та світу:

1. Вона вперше об'єднала всі східнослов'янські племена в одну національну організацію і започаткувала державність багатьох неслов'янських народів (угро-фінів півночі, Поволжя).
2. Сприяв формуванню більш прогресивного соціально-економічного устрою, розвитку східнослов'янської культури (виникнення писемності, права, бібліотек, храмів тощо).
3. Зміцнення обороноздатності східнослов'янського населення для захисту його від фактичного спустошення кочівниками.
4. Підвищення авторитету східних слов'ян у Європі, про що свідчать широкі міжнародні зв'язки та шлюби Київської Русі із західноєвропейськими королівськими родинами.
5. Сприяв захисту Європи від кочових племен зі Сходу [44 с. 312]

В історичній науці стоїть питання про спадщину Київської Русі.

Концепція російського історика М. Погодіна: Київська Русь - початковий етап російської історії, спадкоємицею Київської держави була Московська держава. Концепція українського історика Грушевського полягає в тому, що історію та культуру Київської Русі першими створили українці, оскільки основною територією, яку утворила країна, є Середня Наддніпрянина з центром у Києві, де з давніх-давен проживав український народ. переселяючись куди завгодно, вони створювали свої звичаї, мову, літературу, мистецтво. Спадкоємцем Київської Русі є український народ, а спадкоємцем Київської держави – Галицько-Волинське князівство. Концепція радянських істориків полягає в тому, що спадщина Київської Русі є спільним надбанням трьох народів України, Росії та Білорусі, у сучасній історичній науці це питання залишається дискусійним і тісно пов'язаним з політичними інтересами. Історики В. Шевчук і М. Тараненко загалом констатують, що “в українців все ще більше підстав претендувати на історичну спадщину Київської Русі” [37 с. 163]

Таким чином, майбутнє української державності залежить від інтерпретації минулого. Доба Київської Русі, як етап історичного розвитку

України, розглядається як дієвий інструмент формування дієвої моделі державного устрою. При побудові правових аспектів держави, також посилалися на досвід Київської Русі. В юридичних колах переважає думка про історичний характер цього явища, про те, що держава розвивалася і змінювалася разом з розвитком українського суспільства з часів Київської Русі.

Період Київської Русі мав вплив на побудову громадянського суспільства. Політичні партії враховували досвід минулого при розробленні своїх програм та засад діяльності. У процесі обрання влади політики спиралися на досвід Києво-руської держави та створювали громадянські інституції на зразок віче. Вітчизняні політики конкурують на однорідних і гетерогенних рівнях у своїх інтерпретаціях минулого. У гетерогенній конкуренції конкуренти змагаються за підтримку один одного в різних соціальних групах одночасно, намагаючись переконати якомога більше людей у своїй правоті. У кривавій конкуренції кожна влада спирається на “своїх” послідовників, суб’єктів – носіїв актуальної пам’яті, і прагне максимально відобразити та захистити власні інтереси [18, с.132]. Через деякі зовнішні та внутрішньополітичні чинники розумні межі впливу, дозволені історичною перспективою, були зруйновані. Деякі національні політики продемонстрували готовність поставити розбіжності в історичних перспективах вище за потребу внутрішньої консолідації та забезпечення територіальної цілісності України.

Єдиними діями, суспільними потребами та моральним обов’язком зберегти славу пам’ять про незліченну жертву, покладену українським народом на вівтар незалежності, соборності та державності. Українська влада вирішила, що країна має відповідні атрибути, і намагалася зберегти спадщину Київської Русі.

Традиційно серед аналітиків, які аналізують вплив історичних чинників на військовий розвиток, переважає думка, що вони є запорукою успішності процесів, які відбувалися в період незалежності. Очевидно, це справедливо з точки зору того, що українському народу необхідно враховувати національний досвід. У становленні та розвитку українських військових організацій особливу роль відігравала символіка як традиційний вияв подій, явищ, понять, ідей. На

рівні державної влади люди загалом визнають важливість військової атрибутики для мобілізації суспільних сил для захисту країни. Погляди політичних лідерів і громадських діячів щодо впровадження національної символіки ґрунтуються на історичних традиціях. Вважається, що основою символіки Київської Русі було зміцнення державної влади та її інститутів через особисту князівську символіку [42, с.11].

Зовнішньополітичні принципи незалежних держав ґрунтуються на традиціях міжнародної взаємодії, у тому числі дипломатії “сила зброї” доби Київської Русі, і збагачуються досвідом міжнародної взаємодії періоду незалежності. Принципи зовнішньої політики України ґрунтуються на новітньому та давньому досвіді: суверенна рівність, територіальна цілісність і непорушність кордонів, невтручання у внутрішні справи, дотримання та виконання міжнародних договорів і зобов’язань, виключно національне вирішення спорів і конфліктів мирними, політичними засобами [19, с.11]. Зовнішньополітичний сектор України має давні традиції, що базуються передусім на дипломатичному досвіді Русі-України. Київська Русь налагодила активні відносини з Візантією, Святим Престолом, Німецькою імперією, Польщею, Угорщиною, Францією, скандинавськими державами.

3.4. Сучасне сприйняття та використання спадщини Ярослава Мудрого

Надто повільно відбувається модернізація національного історичного образу України. Державна політика часто недостатньо ефективно спрямована на завдання формування належної обізнаності громадян про історію заселення українських земель. Не було створено прийняттого для всіх громадян історичного образу, який міг би об’єднати територіально-національний принцип, на якому будувалася українська держава, консолідувати поліетнічне суспільство на основі загального розуміння національної історії. Результати

соціологічного опитування свідчать про вкрай розпливчате уявлення громадян України про походження українців як народу та країни [88 с.11].

На рівні колективної пам'яті зафіксовано індивідуальність і безперервність історичного поступу українців та тривалий процес націєтворення. “Коли ми знову повертаємося в український світ, то відразу бачимо відмінності: між Україною короля Данила і гетьмана Хмельницького, між Україною часів Мазепи і Петлюри. Між ними немає прямого мосту. Досягнення і традиції перших не можна безпосередньо передати другим.” Треба “починати спочатку”. Це головна причина багаторічної політичної незрілості українського суспільства», – зазначає історик І. Лисяк-Рудницький, влучно описуючи стан історичної пам'яті українців, зазначивши, що порівняно з народами деяких інших європейських країн. Тривала і глибока пам'ять українців слабка. Виходить, що історична пам'ять українців дрібна і поверхова. Ідея тисячолітніх традицій про українську державність не є стійкою в колективній пам'яті. Пояснення ключових епізодів історія країни є неузгодженості. Часто з них зникає спадщина Київської Русі. Тому уявлення про новітню історію України часто формуються поза її античністю та ранньомодерним часом. Історіографічний дискурс України надає народу та країні символічні, важливі, ключові історичні події, людей і місця, які відіграють певну канонічну роль і, у свою чергу, формують ідеологічні структури, спрямовані на вплив і формування свідомості. і направляти його в наміченому напрямку. Історія, наскільки це можливо, бере участь у виконанні цілком конкретних і зрозумілих завдань легітимації: вона «легітимізує» державність, народи, групи та інтереси спільноти [54 с. 18].

Спогади про Києво-Руську добу традиційно передаються з покоління в покоління. Це досягається за допомогою консерватизму пам'яті, який гарантує самозбереження українців як народу та нації. В умовах глобалізації постає завдання пошуку нових шляхів передачі спогадів. В Україні, яка зберегла різноманітність моделей пам'яті, на державу покладено такі важливі завдання, як забезпечення гармонії пам'яті між різними етносами та запобігання війнам

пам'яті. Трансформація монументальних міських просторів та їх активне використання свідчить про включення культури в процес моделювання колективної пам'яті. Пам'ятники традиційно відігравали важливу роль у репрезентації та легітимізації влади та минулих історичних моделей. Величезний простір України щоразу інтенсивно освоюється і наповнюється новими образами. Історична свідомість формується в меморіальних практиках країни. Київським князям не вистачає почесей на щорічній церемонії вшанування на всеукраїнському рівні. Водночас практика відзначення певних ювілеїв є свідченням очікувань суспільства цих днів. Це свідчить про унікальну позицію та особливий консенсус пам'ятних постатей князів у національній пам'яті українського народу. Князь Києво-Руської держави увійшов в офіційний дискурс незалежної державної влади.

В Україні політика національної пам'яті формується у вигляді цільових програм, концепцій і наукових розробок. Однак те, що досягає ця література, не завжди враховує гетерогенність, закономірності розвитку та специфіку суспільної пам'яті. Цілі та стратегічні завдання цієї політики задокументовано в “Концептуальних засадах політики національної пам'яті” Інституту державних стратегічних досліджень при Президентові України. Деякі експерти вважають, що недоліки документа полягають у розмитості відповідних положень, таких як тактичні завдання, формати аналітичного дискурсу та викриття. Важливе місце в осмисленні минулого Києво-Русі займають висновки міжнародних конференцій, творчих семінарів та історичних дискусій. Виникає політкоректний стиль мультирозмови між суб'єктами, вміння погоджувати оцінки минулого тощо [52 с. 33].

У 1990-х і 2020-х роках країна пройшла надзвичайно складний і часто болісний пошук варіантів національного розвитку та духовних засад організації суспільства. Процеси, що відбуваються в різних суспільних сферах в Україні, мають різні назви та визначення, зокрема такі поняття, як “зміна”, “трансформація”, “трансформація”, “модернізація” тощо. Буде докладено постійні зусилля для модернізації економічної, політичної та соціальної

систем. Суспільствознавці вважають, що Україна має вирішувати одну проблему за іншою. На основі традицій радянської державності незалежна Україна потребувала вироблення методів формування політичних інститутів [64 с. 359].

Традицією Президента України є звернення до видатних творців країни, зокрема творців доби Київської Русі. Здобутки князів та діячів Доби Київської Русі часто підкреслюється на урочистих зібраннях, святкуваннях пам'ятних дат, для прикладу Дня Незалежності України. Виступаючи з промовою на святкуванні п'ятої річниці незалежності України, Президент України Кучма зазначив: "...Ми віддаємо шану видатним державотворцям Володимирі Великому, Ярославу Мудрому, Данилу Галицькому... Їхнє подвижницьке життя освітлено вічна істина: нема країни без волі, а нема волі без вітчизни" [29, с.11] 11]. Таким чином влада віддає шану своїм попередникам, політично легітимізується та підкреслює історичну тривалість процесу формування національної ідентичності.

В Україні збереглася значна кількість старовинних гравюр, які є одним із джерел історичної пам'яті та є документальними пам'ятками періоду Київської Русі. Вони акумулювали наукові, духовні та естетичні здобутки, що відображали ідейно-політичний розвиток російського суспільства Києва. Як джерела історичної пам'яті вони в силу своєї специфіки несуть унікальну інформацію про людей і події минулого. Культурні чинники, які безпосередньо впливають на колективну свідомість і, таким чином, формують моделі історичної пам'яті, мають дуже широкий і широкий обсяг завдяки багатоаспектності, різноманітності та мінливості їхніх суттєвих характеристик [69 с. 477]. Культурні чинники, що впливають на історичну пам'ять, найчастіше представлені творами мистецтва, монументальними спорудами, архітектурними стилями та об'єктами. У свою чергу, вони відповідають триєдності – подія, особа, місце, утворюючи цілісний символічний культурний простір, спрямований на вплив на формування колективної пам'яті [7, с.21] У формуванні історичної пам'яті беруть участь митці. Українська література

активно досліджує тему історичної пам'яті. Вітчизняні письменники відреагували на реальність проблем історичної пам'яті появою ряду історичних романів. Проте протягом досліджуваних років можна помітили негативну тенденцію до відчуження частини громадськості від літературної та культурної спадщини. Проблема в Україні полягає в тому, що суспільству бракує потреби в культурних цінностях, що призводить до обмеженості інтелекту та нездатності критично мислити та створює підґрунтя для маніпулювання свідомістю.

Важливим чинником релігійно-церковного життя стала канонізація благовірних київських князів. У 2008 році, з нагоди 1020-річчя хрещення Київської Русі, Український Православний Помісний Собор (Київського Патріархату) благословив благовірного великого князя Київського Ярослава Мудрого зарахувати його до лику Київських святих. Вселенське богослужіння і внесення його імені до календаря Православної Церкви. У рішенні зборів також зазначалося, що останки благовірного князя мають вважатися святими і з належною пошаною ставитися до них, благословити будівництво храму на честь благовірного великого князя і святкувати 4 березня (20 лютого). пам'яті цього святого, тобто його суботи.

У 2015 році в Києві вперше відбувся мистецький фестиваль “Аннафест”, названий на честь Анни Ярославни, доньки князя Я. Мудрого. Захід у формі перформансу мав сімейний характер, тому використовує матеріали різних жанрів, дозволяючи відвідувачам поринути в минуле та відтворити у своїй пам'яті сліди, які залишили їхні доньки в європейській історії [87].

Ефективним засобом конструювання історичної пам'яті є також візуалізація історії та реалізація художнього потенціалу кіно- та телепостановок на українську історичну тематику. Кінодокументальні, фактичні фільми та телепрограми мають величезний вплив на колективне сприйняття історії. В Україні можливості візуальних засобів конструювання минулого використовуються не повною мірою і не посідають належного місця в національній політиці пам'яті. “Золотий фонд” національної кіноспадщини (Г. Кохан, “Ярослав Мудрий” та ін.) досі не доступний широкому загалу. У 1994

році з ініціативи українських освітян було створено Міжнародний освітній фонд імені Ярослава Мудрого, метою якого є залучення благодійних та власних коштів для підтримки та розвитку української освіти та сприяння розширенню мережі української освіти. Українськомовний навчальний заклад, що вивчає історію, культуру і мистецтво українського народу та його національні традиції. У 1997 році за ініціативи та фінансування Фонду у Києві урочисто відкрито пам'ятник Ярославу Мудрому [46].

У 1997 році (до Дня Києва) біля Золотих воріт Києва встановлено пам'ятник Я. Мудрому. Виготовлений за проектом І. Кавалерідзе, автором приділено достатньо часу для висвітлення містобудівного та художнього аспектів. Пам'ятник виготовлено з бронзи і встановлено на гранітній основі, насипаній на спеціальному кургані. Праворуч від пам'ятника стоїть величезний камінь, на якому давньоруською мовою викарбувано ім'я князя. У спорудженні пам'ятника брали участь: скульптори В. Сивко, М. Білик, В. Редько, В. Чепелик, архітектор М. Кислий. Деякі мистецтвознавці вважають, що головною метою встановлення цього пам'ятника є не його історична цінність, а максимально прикрасити невеликий куточок біля площі Золотих воріт [46].

Пам'ятник Ярославу Мудрому також встановлено в Білій Церкві в Полтаві. Пам'ятники Я. Мудрому, князю Володимирі та княгині Ользі, а також інші пам'ятники утворюють «Дорогу українських історичних пам'яток» по вулиці Володимирській [46]. Виявляється, вони збудовані досить пізно. Крім того, встановлені пам'ятники також отримали критичну оцінку громадськості. Розчаровує пам'ятник Ярославу Мудрому. Львів, Харків, Біласеркова, Васильків, Ждачів, Мостиськ, Борщів, Телумач, Кам'янка-Бузька, Рубль У Непалі та інших місцях є вулиці пам'яті мудрого Ярослава. Петропавлівська-Борщашівка. У 2007 році в Харкові на честь Ярослава Мудрого названо площу

Українська освіта є одним із потужних каналів поширення наукових знань і сформувала певний пласт історичної пам'яті. Традиційним засобом політики національної пам'яті є вдосконалення системи навчання історії. За період навчання Україна зробила крок до модернізації системи історичної освіти.

Педагогіка історії України здійснила рішучу трансформацію від радянської традиції та загалом переорієнтувалася на викладання історії, засноване на етноцентричній парадигмі. Водночас тривав процес становлення історичної освіти. В Україні вручається премія імені Ярослава Мудрого. У 2001 році Вчена рада Національної юридичної школи України імені Ярослава Мудрого ухвалила рішення про присудження цієї нагороди для колективної відзначення правознавців, науковців та практикуючих юристів за видатний внесок у розвиток правової демократії України [68].

Дослідники національної та історичної пам'яті трактують Київ як об'єкт мнемонічного ряду, символ української нації, уособлення місця пам'яті [52, с.11]. Одним із ключових символів культурного простору, що формує пам'ять Києва, є його архітектура та історична забудова. Основою канону його Величності в Києві традиційно є Софійський собор, Києво-Печерський монастир, Золоті ворота, осідок Десятинної церкви [91, с.96]. Образ Києва зберігся в історичній пам'яті, виходячи з його ролі як столиці Київської Русі. Зміни, що відбулися в українському суспільстві в 1990-х роках, спричинили тенденцію повернення до символічних архітектурних культурних просторів, які колись існували в місті Києві. Імідж Києва як другого Єрусалиму реалізувався під час здобуття Україною незалежності, коли питання ідентичності та формування національної свідомості постали особливо гостро. З'явилися численні дослідження, які переконливо свідчать про появу в науковому дискурсі прагнення підкреслити святість та особливу місію Києва в українській історії.

Протягом досліджуваного періоду історія Київської Русі використовувалася як засіб національно-патріотичного виховання в загальноосвітніх навчальних закладах. Продовжує розширюватися масштаб заходів з масового національно-патріотичного виховання. В окремих навчальних закладах створено лабораторії історичної реконструкції та рольового моделювання, діяльність яких базується на методичній розробці, виконаній у 2016 році [92 с. 168].

Наявність пам'яті про державотворчу спадщину Київської Русі свідчить про цивілізаційну ідентичність українців. За вірним визначенням відомого українського дисидента Я. Зісельса: "...зміни української ідентичності протягом десятиліть і навіть століть визначають наш проєвропейський курс" [35]. Цивілізаційна ідентичність є потужним регулятором суспільного прогресу.

В Україні намітилася тенденція до встановлення традиції присвоєння київськими князями почесних титулів збройним силам. Цей процес посилюється у 2014-2015 роках, коли Верховна Рада України ухвалила низку законів про некомунізм. Водночас досить повільно відбувається процес присвоєння почесних звань військовим частинам, державним установам та вищим військовим академіям. Цей процес наштовхнувся на опір деяких політичних сил, насамперед "п'ятої колони", яка прагне заслужити росію. Ці військові частини отримали національну символіку, пов'язану зі спадщиною Київської Русі, і розпочали новий історичний етап свого розвитку. У цьому випадку цілком слушним стало створення спільного сакрального змісту, який сприяв би самоідентичності українського війська. Такий політичний підхід має сенс з огляду на агресію росії в Україні, мобілізацію російської пропаганди тощо. Успадкування військової традиції Київської Русі все більше виявляється в організації різноманітних військових підрозділів і відкритті бойових шляхів. Така ситуація сприяла консолідації українського військового мистецтва та національних військових традицій. Так, Ярослав Мудрий став протектором 169-й навчального центру «Десна» (169-й навчальний центр, в/ч А0665) імені князя Ярослава Мудрого (169-й навчальний центр, в/ч А0665) — військова частина Збройних Сил України, що спеціалізується на підготовці особового складу різних родів військ. українських сухопутних військ. Він підпорядковується безпосередньо командуванню сухопутних військ. Знаходиться в селі Десна Чернігівської області. Ім'я великого князя носить Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого у Києві, що готує спеціалістів правознавчих спеціальностей [42].

Поступ України до європейської інтеграції та проблематична “націоналізація” історичних наративів ставить ще одне завдання, а саме поступову інтеграцію колективних уявлень про минуле в європейський простір пам’яті. Наголошення на європейській спадщині Київської Русі цілком пов’язане з практикою збирання спільного (хоча й драматичного) минулого в єдину наративну цілісність з наголосом на зближення народів Європи та усунення антагонізмів минулого. Колективна пам’ять Європи стала предметом особливої турботи та турботи інституцій ЄС. Європейський Союз вважає історичну спадщину важливим фактором формування спільної європейської ідентичності. Ось чому вивчення спільної історії є надзвичайно важливим. Проблема соціальної консолідації та національної єдності повною мірою вирішується шляхом пошуку власної моделі політики національної пам’яті. В Україні відбувається складний процес оновлення колективного бачення минулого. Вона пододала нелегкий шлях “привласнення” української історичної класики. Водночас люди відкидають історичні проекти (російські, радянські), які заперечують минуле, теперішнє та майбутнє України. Таким чином, відбувається досить складна трансформація. Підштовховані політикою національної пам’яті, вони певною мірою опинилися в центрі національної уваги. Якщо “формальними” творцями культурної пам’яті є інтелектуали, письменники, шанувальники та історики, суб’єктивні фактори відіграють важливу роль у формуванні моделей національної пам’яті. Останні, як творці пам’яті, традиційно несуть велику відповідальність за власну діяльність, беручи участь у підготовці сцен та плануванні різноманітних фестивалів і фестивальних заходів, формуючи таким чином фестивальний прості [11 с. 78].

На жаль для України, досвід її історичних попередників у сфері націотворення залишається лише джерелом ідейного натхнення для націєтворчого процесу. Бракує конкретних прикладів активного втілення ідей ужиття. Концепція Державної нагородної системи України була прийнята в 1992 р. з урахуванням історичних і культурних традицій народу. Президент України виступив з ініціативою запуснути судову справу, яка значно

активізувала судову справу. Зміни до Конституції України (1992 р.) створили новий, унікально ефективний спосіб заснування нагород в Україні. У 1992–1995 роках Президент України нагородив низкою нагород, у тому числі орденом князя Ярослава Мудрого (1995), персональною нагородою за досягнення в будь-якій суспільно значущій сфері. Особисті досягнення для всіх категорій громадян. сфери діяльності. До заснування премії були залучені вчені та військові діячі. Їхнє звернення до глави держави узагальнив Комітет з Державних премій України на чолі з Президентом України. Вони обговорили наслідки, які створення премії може мати на державотворення. Інститут історії України НАН України закликав заснувати цю премію, щоб сприяти утвердженню тисячолітньої традиції заснування країни у свідомості громадян та пов'язувати сучасну Україну з традиціями Київської Русі [60 с. 11].

Резонно мова йшла про значення постаті Ярослава Мудрого для сьогодення: “Твори Ярослава Володимировича доходять до нас у створених ним містах, серед яких “місто Ярослава”, тобто центральна частина столиці з Софіївським собором і Золотими Воротами. До нового часу воно дійшло до Правди Ярослава — першої писемної пам'ятки нашої країни, де держава регулювала відносини між людьми. Економічні, політичні та культурні зв'язки України з європейськими країнами сягають часів Ярослава” [85 с. 43]. У своєму зверненні до Президента України Спілка українських письменників зазначила, що Україна – це Київ, Русь спадкоємці. Фундатори та видатні будівничі державних інституцій українського народу відомі історії. Настав час увіковічнити імена цих найактивніших захисників української державності державними нагородами та відзнаками.

Для збереження пам'яті про особистості та державотворчі традиції української Київської Русі реалізується низка популярних і самобутніх засобів, таких як освітні програми, спецкурси та підручники, мистецькі проекти, кінематограф, романи та науково-популярна література; науково-пошукові проекти; комерційні бренди; медіа-проекти; відзначення ювілеїв, відзначення ювілеїв, пам'ятні дати в історичному календарі; масові заходи (вшанування,

історичні реконструкції, традиції, церемонії, театральні вистави, флешмоби); національні нагороди, звання; топоніміка. Присвоєння назв об'єктам, установам, будівництво та утримання місць пам'яті (меморіальних знаків, обелісків, музеїв), пошук, охорона та впорядкування кладовищ.

Загалом, не лише історики, а й усе українське суспільство в боргу перед славною пам'яттю Ярослава Мудрого. Влада країни сформулювала політику відновлення та збереження історичної пам'яті. При цьому вона не системна і цілісна, а ситуативна. В результаті в українському суспільстві сформувалися різні моделі історичної пам'яті. Факторами, що впливають на формування різних колективних уявлень, є значні відмінності релігійної, етнічної та регіональної ідентичностей. Спогади про період Київської Русі мають потужний об'єднавчий чинник в сучасній ситуації.

Визначено, що з проголошенням незалежності України, у болісному процесі пошуку варіантів національного розвитку, духовних засад суспільного устрою інтерес до спадщини Київської Русі був логічним і закономірним. Історичний досвід державотворення домінує в самореалізації українського народу. У зверненні до давньоруської спадщини йдеться про формування демократичної влади, формування громадського суспільства, створення політичної основи соборної єдності, відродження української національної символіки, розвиток українських військових організацій, розвиток міжнародних політичних традицій. Підтверджено, що після 1991 року Україна відтворювала київську спадщину через політику національної пам'яті, яка була закріплена у вигляді цільових планів, концепцій і наукових розробок. Державна влада, прагнучи підвищити національну самосвідомість, надала цій події широкого символічного значення, в тому числі пов'язаного з Ярославом Мудрим. Усвідомлення Україною своєї спорідненості з Київською Руссю стало потужним морально-емоційним засобом національної самосвідомості. Розвиток національної свідомості сприяє використанню спадщини в освітній практиці.

ВИСНОВКИ

У роботі зроблена спроба концептуального аналізу значення періоду розквіту Київської Русі за правління Ярослава Мудрого в історичній пам'яті українського суспільства. Комплексно проаналізовані елементи, тенденції, ключові напрями її впливу на українське суспільство, націю. Провівши дослідження розквіту Київської Русі за часів Ярослава Мудрого можна сформулювати наступні висновки.

Проаналізовано наукову літературу та історіографію за темою дипломної роботи, виявлено, вивчено та класифіковано наявні джерела, визначено методологічні засади дослідження. Історіографічний аналіз показує, що наявні твори відтворюють в історичних координатах когнітивне підґрунтя образу Ярослава Мудрого серед усіх українців. Попри певні здобутки, автори цих праць об'єктивно з'ясували роль Ярослава Мудрого щодо спадщини Києва в історичній пам'яті українського суспільства. Однак, поза їхньою увагою залишилося чимало нез'ясованих проблем щодо формування історичної пам'яті, легітимації української національної особистості та ідентичності, організації науково-просвітницької роботи з історії правління князя Ярослава Мудрого. Аналізуючи наявний науково-дослідний комплекс, різноманітні опубліковані періодичні матеріали, монографії та джерельну базу, ми виявили, що вони мають багаті інформаційні ресурси, достатні для вирішення дослідницьких завдань і досягнення цілей дослідження.

Визначено, що у роки його князювання ранньофеодальна імперія – Київська Русь – досягла чи не найвищої точки свого економічного злету й політичної міці. Внесок благовірного князя Ярослава в розвиток руської державності важко переоцінити. Часи його князювання в Києві позначилися посиленням держави, зміцненням кордонів Київської Русі, інтенсивним будівництвом і прикрашанням міст, піднесенням сільського господарства й ремесла, сільських та міських промислів, внутрішньої й міжнародної торгівлі. Саме за сприянням князя Ярослава культурний розвиток України-Русі піднявся на якісно новий рівень. Сталися суттєві зміни у світогляді русичів, розпочалося

їхнє входження в європейський культурний світ через опанування писемності, розвиток освіти й естетичних традицій візантійської культури, для якої були характерні урочистість, шляхетність, пишність, витонченість. Ярослав був володарем усієї Руської землі. За його правління ранньофеодальна імперія Київська Русь майже досягла найвищої точки економічного піднесення та політичної могутності.

Сільське господарство – головна галузь економіки Київської Русі. Особливо важливим є сільське господарство за часів Ярослава Мудрого. Це відбувається завдяки використанню складних і різноманітних робочих інструментів і різних систем обробки в залежності від географічних умов. Досягнення землеробства в поєднанні з великими площами пасовищ і сіножатів були основою для розвитку кочового скотарства.

Мистецтво також активно розвивалося з розвитком народної творчості, професійного мистецтва, релігійної та світської літератури, архітектури та монументального живопису, іконопису, хорової та інструментальної музики. Він справді був гідним продовжувачем святої справи свого батька Володимира.

Безцінним був внесок Ярослава Мудрого у зовнішню політику та дипломатичний розвиток Київської держави. Ярослав постійно укладав нові союзи і розвивав міждержавні відносини, не даючи зміцнюватися жодній країні, а навпаки, максимально збільшуючи авторитет Руської держави. Міжнародні зв'язки Київської Русі в основному розвивають відносини з країнами Центральної та Західної Європи, Візантією, Волзькою Болгарією та іншими країнами.

Проаналізовано сучасне сприйняття та використання спадщини Ярослава Мудрого. Загалом, не лише історики, а й усе українське суспільство в боргу перед славною пам'яттю Ярослава Мудрого. Влада країни сформулювала політику відновлення та збереження історичної пам'яті. При цьому вона не системна і цілісна, а ситуативна. Відновлення соціально-історичної пам'яті накладається на певні цикли мобілізації. Цей процес часто має радикальну перевагу. Вітчизняний політичний клас часто використовує його як інструмент

маніпулювання суспільною свідомістю. В результаті в українському суспільстві сформувалися різні моделі історичної пам'яті. Факторами, що впливають на формування різних колективних уявлень, є значні відмінності релігійної, етнічної та регіональної ідентичностей. Спогади про період Київської Русі мають регіональні особливості.

На формування історичної свідомості про Ярослава Мудрого впливають історичні документи, культурні чинники та відносини між політикою та релігією. Зросла роль освітніх і наукових засобів у відновленні пам'яті про Київську Русь. Розширюється діапазон засобів репрезентації просвітництва київської доби. У відтворенні історичної пам'яті особливу роль відіграють "інституції пам'яті". Вони зберегли свої переваги в контексті розвитку соціальної комунікації такі як почесні іменні нагороди, використання постаті князя на грошових монетах сучасної України, дослідження правління князя у спецпроектах.

Визначено, що з проголошенням незалежності України, у болісному процесі пошуку варіантів національного розвитку, духовних засад суспільного устрою інтерес до спадщини Київської Русі був логічним і закономірним. Історичний досвід державотворення домінує в самореалізації українського народу. У зверненні до руської спадщини йдеться про формування демократичної влади, формування громадського суспільства, створення політичної основи соборної єдності, відродження української національної символіки, розвиток українських військових організацій, розвиток міжнародних політичних традицій. Підтверджено, що після 1991 року Україна відтворювала київську спадщину через політику національної пам'яті, яка була закріплена у вигляді цільових планів, концепцій і наукових розробок. Державна влада, прагнучи підвищити національну самосвідомість, надала цій події широкого символічного значення, в тому числі пов'язаного з Ярославом Мудрим. Усвідомлення Україною своєї спорідненості з Київською Руссю стало потужним морально-емоційним засобом національної самосвідомості. Розвиток національної свідомості сприяє використанню спадщини в освітній практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Опубліковані документи та матеріали

1. Terra Ucrainica: Історичний атлас України і сусідніх земель: Від кімерійців до сьогодення / Ред. кол.: Д. Вортман, Я. Гордієнко, М. Майоров. Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2018. 224 с.
2. Бойко І. Й. Історія держави і права України: хрестоматія-практикум. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 309 с.
3. Грушевський М. С. Виймки з жерел до історії України-Русі. Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка. 1895. 126 с.
4. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. К.: Наук, думка, 2013. 1056 с.
5. Історія України в документах і матеріалах. Т. 1: Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII століть. Вид. 2-ге / Уклад. М. Н. Петровський. АН УРСР. Інститут історії України. К.: Радянська школа, 1946. 308 с.
6. Історія України з найдавніших часів до початку XXI ст.: збірник документів і матеріалів / упоряд.: С. В. Алексєєв, Н. Л. Стешенко. Краматорськ: ДДМА, 2017. 204 с.
7. Малиновський В. Я. Державне управління. Київ: Атіка, 2009. 608 с.
8. Лазарович М. Історія та культура України: Хрестоматія. Тернопіль: ЗУНУ, 2023. 731 с.
9. Лаврентіївський літопис. Повне зібрання руських літописів. URL: <http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr.htm>
10. Літопис руський / пер. з давньоруської Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. 591 с.
11. Нестор, Л. Повість минулих літ. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php>.
12. Прицак О. Й. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела: в 2 т. Київ: Обереги, 1997. Т. 1. 1080 с.

13. Хрестоматія з історії держави і права: навч. посібник / упоряд.: Чайковський А. С., Копиленко О. Л., Кривоніс В. М. та ін. К.: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
14. Хрестоматія з історії української мови Х-ХІІІ ст. / Ред. В. Німчук. НАН України. Інститут української мови. Київ; Житомир: Полісся, 2015. 352 с.

II. Монографії, наукові статті

15. Бадида М. Історії оподаткування на землях України до 1991 р. *Збірник наукових праць Академії ДПС України*. 2000. 4(10). С. 95–102.
16. Батлук М. Значення книг Ярослава Мудрого в історії України. *In The 12 th International scientific and practical conference «impact of modernity on science and practice»*(13-14 April, 2020). Edmonton, Canada 2020. 678 с. (с. 231).
17. Бойко І. (2022). Руська правда та її вплив на становлення і розвиток української правової традиції. *Вісник Львівського університету. Серія юридична* 2022. № 75. С. 34–41.
18. Борисенко В. Київська Русь в Історії України // *Історичний календар*. 2001. С. 91–93.
19. Брайчевська О. А. Про традиції та джерелознавчу базу національної біографічної школи (кінець Х – початок ХХ ст.). *Українська біографістика*. 1996. Вип. 1. С. 29-44.
20. Буряк Л.І. Культурні чинники впливу на національну пам'ять українського суспільства. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип.6. С. 14–24.
21. Буткевич О. В. Історія міжнародного права: підручник. видання 2-ге, стереотипне. Київ: Ліра-К, 2018. 412 с
22. Ващенко Д. В. «Ярослав Мудрий» Івана Кочерги: історичні помилки драми. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури*. 2008. № 21. С. 133–146.
23. Великий А. Г. З літопису християнської України: церковно-історичні радіолекції з Ватикану. Кн. 1: IX–X–XI ст. Рим; Львів: Місіонер, 1998. 207 с.

24. Від часів Аскольда і Діра й до сьогодні в Україні триває безперервний політичний процес. *День*. 2015. 30 січня.
25. Віднянський С. В. Зовнішня політика як предмет історичного аналізу: концептуальні підходи та перспективи реалізації *Український історичний журнал*. 2001. №4. С. 41–57.
26. Вісник офіційно про податки. Офіційне видання державної фіскальної служби України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.visnuk.com.ua>
27. Вітенко М. Д. Історія Русі. Від найдавніших часів до наших днів. К.: «Слово», 2013. 250 с.
28. Возняк М. Історія української літератури: У 2 кн. Вид. 2-ге. Львів, 1992. Кн. 1. 407 с.
29. Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.
30. Войтович Л. Княжа доба на Русі (837-1492). Т. I: Становлення імперії Русь (837–1054). Львів: Ін-т україн. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. 590 с.
31. Волянчук О. Я. Конфлікти пам'яті у політичному просторі: теоретичні аспекти. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 6. С. 41-54
32. Гай Й. М. Незалежній Україні – 15 років. Івано-Франківськ. 2006. 286 с.
33. Галушко К. Ю. Боротьба за ім'я та спадщину. Історичні долі русинів та українців. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//vkon.blog.net.u](http://vkon.blog.net.u)
34. Головка, С. Г., Якименко, П. П. Розвиток Київської держави за Ярослава Мудрого. *In The 5th International scientific and practical conference "World science: problems, prospects and innovations" (January 27-29, 2021)* Perfect Publishing, Toronto, Canada. 2021. 1300 p. (p. 452).
35. Гроші в нашому суспільстві. [Електронний ресурс] <http://www.turkaramamotoru.com/uk/%D0%93%D1%80%D0%BE%D1%88%D1%96-29236.html>
36. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ-Відень: Друкарня J.N.Vernay, 1921. 584 с.

37. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. 5. Кн. I. / Упоряд. та приміт. С. К. Росовецького. К.: Либідь, 1995. 256 с.
38. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. К.: Наук. думка, 1992. Т. 2. 1992. 640 с.
39. Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. Т. 22: Нарис історії українського народу. Львів: Видавництво «Світ», 2015. 526 с.
40. Гумільов Л. Давня Русь і Великий степ. М.: АСТ, 2002. 839 с.
41. Давня Русь у світлі зарубіжних джерел: Навчальний посібник для студентів вузів / М. В. Бібіков, Г. В. Глазиріна, Т. Н. Джаксон та ін. / За ред. Е. А. Мельникової. - М.: Логос, 1999. 608 с.
42. Демиденко Г. Г. Ярослав Мудрий і його час. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посібник / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв ; вступ. сл. В. Я. Тацій. Харків, 2014. С. 294.
43. Доповідь Президента України Леоніда Кучми на урочистих зборах з нагоди 5-ї річниці Незалежності України 23 серпня 1996 р. Критика. 1998. № 1. С. 10-14.
44. Єрмолаєв В. М. Пинципи «Руської Правди» продовжують жити в правовій системі сучасної України. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посібник / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв ; вступ. сл. В. Я. Тацій. Харків, 2014. С. 294.
45. Заблоцька К. Ярослав Мудрий як історична постать. *Актуальні аспекти соціально-економічного розвитку України: погляд молоді : тези II Всеукр. студент. наук.-практ. конф.*, Одеса, 2–3 квіт. 2020 р. / Одес. нац. акад. харч. технологій, ННІ приклад. економіки і менеджменту ім. Г. Е. Вейнштейна. – Одеса: ОНАХТ, 2020. С. 236–238.
46. Задорожній О. В. Генеза міжнародної правосуб'єктності України: монографія. Київ : К.І.С., 2014. 688 с.
47. Зародження кредитних відносин у Київській Русі [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://studfile.net/preview/2912367/page:15/>

48. Зерній Ю. О. Державна політика як чинник утвердження української національної ідентичності: дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.05 – етнополітологія і етнодержавознавство. К. 2009. 240 с.
49. Зісельс Й. С. І ти колись боролась, мов Ізраїль. *День*. 2016. 28-29 жовтня.
50. Історія державної служби в Україні: у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; упоряд.: А. М. Бега, Г. В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Л. Я. Демченко та ін. Головне управління державної служби України; НАН України. Інститут історії України. К.: Ніка-Центр, 2009. Т. 1. 636 с.
51. Історія Русів. Переклад І. Драча. Вступна стаття В. Шевчука. Київ: Радянський письменник, 1991. 318 с.
52. Історія України: Нове бачення. / упоряд.: Гуржій, Я. Ісаєвич, М. Котляр та інші. К.: 1997. 409 с.
53. Історія української культури [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult.htm>
54. Українська державність: бібліогр. список / упоряд. Ж. П. Копитко, Н. В. Козенюк; ред.: О. М. Трубайчук. Департамент культури виконавчого органу Київської міської ради (КМДА). Публічна бібліотека імені Лесі Українки для дорослих. Київ, 2022. 15 с.
55. Карамзін Н. М. Історія держави російської: в 4-х кн. 12 т./ Н. М. Карамзін. М., 1988. Кн. 1. Т. 1. 560 с.
56. Карпов В. В. Історичні витоки української військової символіки та її розвиток у незалежній Україні: автореф. дисер. на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук. Переяслав-Хмельницький. 2015. 37 с.
57. Ковальський Н. П. Звістки з історії та географії України XVI століття у «Хроніці Сарматії Європейської» Олександра Гваньїні. *Деякі проблеми вітчизняної історіографії та джерелознавства: Збірник наукових статей*. Дніпропетровськ. 1972. № 3. 107–128.
58. Колесник І. Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії. *Історія – Ментальність – Ідентичність. Історична пам'ять українців і поляків*

у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХІ століття. Львів, 2011. С. 54-64.

59. Концептуальні засади державної політики пам'яті. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/konceptualni-zasadi-derzhavnoi-politiki-pamyati-analitichna>

60. Королева Н. Предок: історичні повісті; Легенди старокиївські. / Упоряд., авт. післямови та приміт. О. В. Мішанич. Київ: Видавництво художньої літератури «Дніпро». 1991. 670 с.

61. Костомаров М. І. Історія України в життєписах визначніших її діячів / Костомарів Микола, авт. передм. і пер. О. Барвінський. 2-е вид. Львів: Друкарня НТШ, 1918. 493 с.

62. Котляр М. Ф. Історія України в особах: Давньоруська держава. К.: «Україна», 1996. 240 с.

63. Кральнок П. Ярослав Мудрий. Видавництво Фоліо, 2018. 160 с.

64. Кремень В. Г. Україна: проблеми самоорганізації. К.: Промінь, 2000. 150 с.

65. Кривошея В. В. Моделі пам'яті і державна політика пам'яті. *Державотворення та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять*. 2011. Вип. 1. С. 26–37.

66. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу і нації. Історичні есе: у 2 т. К.: Основи. 1994. Т.1. С. 11–27.

67. Литвин В. М. Служити живому життю народу. К.: Лі-Терра. 2004. 448 с.

68. Львів–Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні. *Критика*. 2017. С. 360.

69. Могильницька Г. Хроніка великого ошуканства. Київ, 2009. 96 с.

70. Нагороди України: історія, факти, документи: у 3 Т. К.: «Українознавство». 1996. Т. 3. 424 с.

71. Народний топ: найвидатніші українці усіх часів (8-9 жовтня 2022). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/narodnyy_top_vydayuschiesya_ukraincy_vse_h_vremen_8-9_oktyabrya_2022.html

72. Нестерович В. Ф. Поняття «державотворення в Україні» та його сутнісні риси. *Право і суспільство*. 2020. № 1. С. 83–91.
73. Павленко Ю. Цивілізаційна природа України та глобальні протиріччя сучасного світу. *Давньоруське любомудріє: Тексти і контексти*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 357-373.
74. Панов М., Єрмолаєв В. Нова книга про великого князя і законодавця Київської Русі. *Вісник Національної академії правових наук України*, 2013. № 3. С. 306–309.
75. Парахіна М. Б. Основні напрями зовнішньої політики Русі IX-X ст. у контексті державотворчих процесів. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2012. № 2. С. 181–183.
76. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2006. 470 с.
77. Положення про Премію імені Ярослава Мудрого. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//nauka.nlu.edu.ua](http://nauka.nlu.edu.ua)
78. Попович М. В. Культура в розмаїтті понять, явищ і схем поступу. *Енциклопедія історії України*. К.: Наук. думка. 2008. Т.5. С. 477-486.
79. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі : навч. посібник / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Харків: Право, 2014. 344 с.
80. Правова система України: від Руської Правди Ярослава Мудрого до сучасності. *Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. / ред.: М. В. Цвік, О. В. Петришин*. Харків, 2008. Т. 1: *Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України*. С. 222–506.
81. Путін під час зустрічі з Макроном почав видавати українську історію за російську. URL: <https://tsn.ua/video/video-novini/putin-pid-chas-zustrichi-z-makronom-pochav-vidavati-ukrayinsku-istoriyu-za-rosiysku.html>.

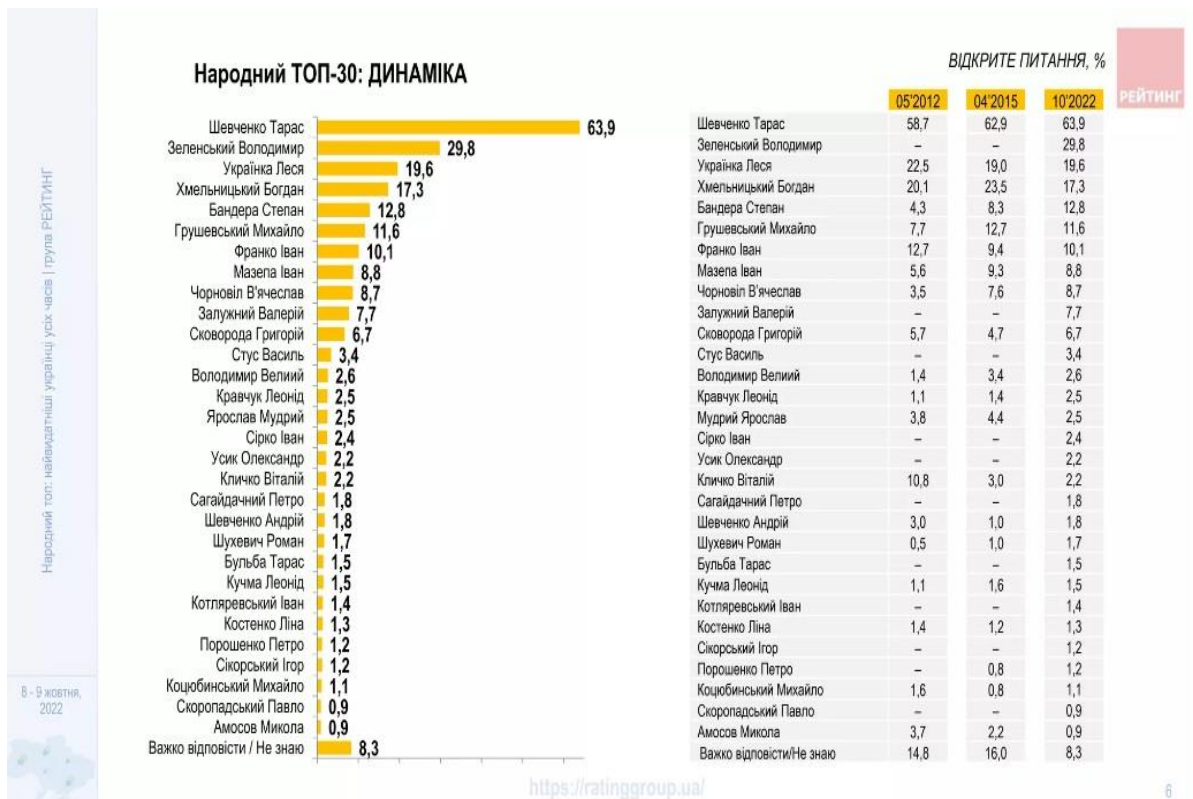
82. Результати загальнонаціонального соціологічного опитування, проведеного в рамках проекту «Започаткування національного діалогу в Україні». URL: [//icps.com.ua/assets/uplactds/files/nd.opnion.poll11part.ua.pdf](http://icps.com.ua/assets/uplactds/files/nd.opnion.poll11part.ua.pdf)
83. Ринка В. М. Формування території Київської землі (IX – перша третина XII ст.). К.: Наукова думка, 1988. 119 с.
84. Ричка В. М. «Київ – Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). К.: Інститут історії України НАН України, 2005. 243 с.
85. Руднік Д. Історія України. Князівська влада й боярство південно-західної Русі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. XXXVIII. С. 31–34.
86. Сніжко І. А. Культура давніх слов'ян та Київської Русі: Конспект лекції. Харків: УкрДАЗТ. 2015. 29 с.
87. Сліпушко О. Ярослав Мудрий – книжник. К. 2019. С. 117-136.
88. Стопчак М. Зовнішньополітична діяльність України: історичний аспект. *Соціально-політичні, економічні та гуманітарні виміри європейської інтеграції України: зб. наук. пр. IX Міжнар. наук.-практ. конф.*, м. Вінниця. С. 93.
89. Сулима М. М. Давня українська література: хрестоматія. К.: Освіта, 1993. 305 с.
90. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. К., 1996. 496 с
91. Толочко А. П. Київська Русь та Малоросія у XIX столітті. К. Laugus. 2012. 231 с.
92. Толочко О. П. Князь у Стародавній Русі: влада, власність, ідеологія. К.: Наукова думка, 1988. 223 с.
93. Толочко П. П. Давня історія України. Книга 2. Київ: Либідь, 1995. 224 с.
94. Толочко П. П. Київська Русь: навч. посібник. Київ: Абрис, 1996. 36 с.
95. Толочко П. П. Ярослав Мудрий. К.: Альтернатива, 2002. 272 с.
96. У Києві відбудеться фестиваль на честь доньки Ярослава Мудрого . [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//www.ukrinform.ua/public-culture](http://www.ukrinform.ua/public-culture)

97. Україна в 2016 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: експертна доповідь. К.: Славутич-Дельфін. 2016. 256 с.
98. Цимбал Т. Держава, право та податкова система України (у схемах) : навч. посібн. Ірпінь, 2001. 45 с.
99. Чубко Н. Ю. Ідейно-художній статус Софії Київської. Етико-естетична традиція у вітчизняній культурі. *Тези X Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції. 26-28 листопада 2020 року, Київ*. С. 150–154.
100. Шостак В. Образ святого Київської Русі в контексті морально-духовного розвитку суспільства. *Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Серія «Філософські науки»*. 2016. № 10 (335) <http://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/14763>
101. Шуміло С. М. Слово про Закон і благодать митрополита Іларіона Київського. *Літературознавчий дискурс від Бароко до постмодернізму: колективна монографія / упор., наук. ред. Н. Левченко. Київ–Люблін–Харків, 2020*. С. 29–41.
102. Щодра О. Київська Русь: невиконане завдання сучасного покоління істориків. *Русь–Україна: посібник «Художня культура України»*. 2014. Вип. 4. С. 21–30.
103. Чому Ярослав Мудрий став лідером нації на початку 21 століття? [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//otvet.mail.ru/question/88924793](http://otvet.mail.ru/question/88924793)
104. Чорний В. Ярослав Мудрий – як державний муж та фундатор церкви. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2016. Вип. 27. С. 3–7.
105. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика, 2005. 584 с.
106. Ярослав Мудрий – великий князь і законодавець Київської Русі (до 1000-річчя з початку правління): бібліогр. покажч. / уклад.: Д. В. Гончаренко, О. І. Самофал, О. О. Будецька. Харків Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2019. 92 с.

Додаток Б

Мал. 3.1. Видатні українці у дослідженні проекту “Народний ТОП”

Мал. 3.2. Народний ТОП-30: Динаміка

Додаток В.

Реконструкція вигляду Ярослава Мудрого на основі сучасних досліджень.
URL: <https://tsn.ua/ukrayina/v-ukrayini-vidtvorili-spravzhnye-oblichchya-knyazya-yaroslava-mudrogo-1725793.html>